עתיקות 105, התשפ״ב

שרידים מהתקופות הפרהיסטוריות עד התקופה העות׳מאנית בכרם מהר״ל

עוזי עד וכארם סעיד

הקדמה

בשנים 2002–2005 נערכו חפירות הצלה באתר הנמצא בחלקו המרכזי והדרומי של מושב כרם מהר״ל, בשיפוליו הדרומיים־המערביים של רכס הכרמל, שממנו יש תצפית מערבה אל מישור החוף (נ״צ 8–4/7274–1991; איור 1). האתר משתרע על חלקן העליון של שתי גבעות וביניהן אוכף (להלן הגבעה הצפונית והגבעה הדרומית; ר׳ איור 5). לפי החלוקה של ניר (תשל״א:216; תש״ם), מושב כרם מהר״ל מצוי בתחום ׳הכרמל הנמוך׳, סמוך לנקודת מפגשו עם מישור חוף הכרמל, שעיקרו גבעות וביניהן נחלים ובקעות קטנות. באזור אין מעיינות רבים, ולכן היה שימוש נרחב בבארות — אחת מהן מתוארת אצל גרן (תשמ״ד:209), ושתיים מהן מופיעות בתצלומים משנות ה־40 של המאה הכ׳ — ובבורות מים חצובים, שיותר מעשרה מהם נחשפו במהלך החפירה. מדרום לאתר ולמרגלותיו נמצא הערוץ הרחב של נחל מהר״ל, שבו עובר כביש הגישה למושב. מכביש זה נמשכת דרך מזרחה לעבר עמק יזרעאל, והיא חוצה את הכרמל במקביל לנחל תות (ואדי מילח); הדרך שימשה בתקופה העות׳מאנית (גרן תשמ״ד:205–209), ויש להניח

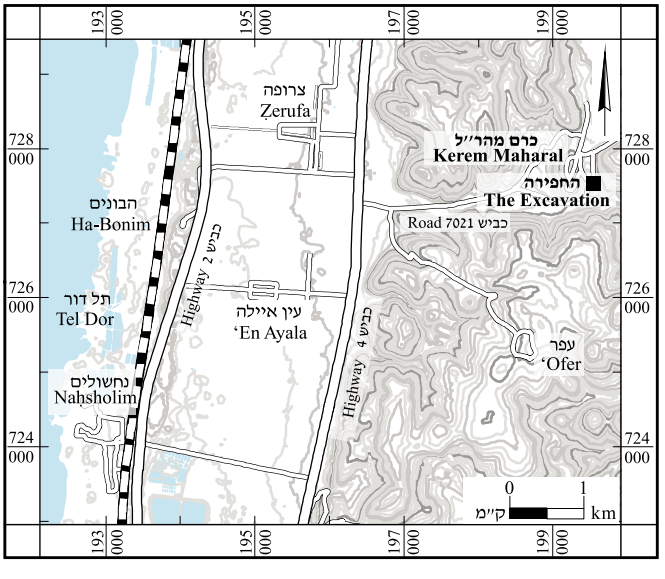

איור 1. מפת איתור.

שגם בתקופות קדומות יותר. מצפון לאתר משתרע עמק מהר״ל, שהוא הבקעה הטקטונית הגדולה ברכס הכרמל. את העמק חוצה דרך מדרום לצפון לעבר נחל המערות, בואכה דלית אל־כרמל (דר תשס״ג:227–228, מפה 4). היישוב המרכזי באזור מתקופת הברזל עד התקופה ההלניסטית היה בתל דור, הנמצא כ־9 ק״מ מדרום־מערב לאתר. את המעמד המרכזי למן התקופה הרומית עד התקופה הביזנטית ולאחריה ירשה קיסריה (לתפרוסת היישוב בכרמל בתקופות אלה, ר׳ קלונר ועולמי תש״ם; דר תשע״ב).

האתר נזכר לראשונה במפקד האוכלוסין העות׳מאני שנערך בשנת 1596 בשם אג׳זם (Ijzim; Hütteroth and Abdulfattah 1977:158). במפקד מתואר כפר קטן השייך לנפת שפא במחוז לג׳ון, המתפרנס מגידולים חקלאיים, כמו זיתים, עדרי צאן וייצור דבש. בדוח של רוג׳רס, סגן הקונסול הבריטי בארץ, שביקר בכפר בשנת 1859, מצוין שמספר התושבים הוא אלף וכי הם מתקיימים מחקלאות (Khalidi 1992:163–165). גם גרן (תשמ״ד:209), שעבר במקום בשנת 1870, כותב שבאג׳זם מתגוררים כאלף תושבים, ומציין שבפתח המסגד של הכפר ניצב עמוד שיש שמקורו בבניין עתיק. בסקר המשלחת הבריטית לארץ ישראל (ה־PEF), שנערך כשש שנים לאחר מכן, מתואר הכפר כבעל מעמד וחשיבות בכפרי האזור (Conder and Kitchener 1882:41, 53).

בדיווחים של פקחי אגף העתיקות המנדטורי[1] מהשנים 1942–1946 יש תיאורים ומפה של הכפר, ובהם מצוין שבחלק ממבני הכפר נעשה שימוש באבנים עתיקות וכי שכבת השרידים באתר נראית עמוקה מאוד. בשנת 1944 דווח שתושבים מקומיים הביאו למפקח מח׳ולי שלושה כלים תמימים מתוך מערת קבורה שהתגלתה באקראי בעת חפירת כבשן סיד מצפון־מזרח לכפר.[2] במפה משנת 1946 אפשר להבחין במבנים על שתי הגבעות הדרומיות (שטחי החפירה המדווחים להלן), ועל מדרונותיהן מטעי זיתים ובית קברות. על הגבעה שמצפון להן מצוינים כמה מבנים, ובהם המסגד המרכזי שעדיין עומד על תלו (איור 2), ובו כתובת המעידה כי נבנה מחדש בשנת 1821 לסה״נ. במפה מופיע גם בית ספר גדול, שנבנה מטעם הבריטים ומשמש כיום מבנה ציבור במושב.

בשנים 1955–1959 דווח על שרידי בניינים עתיקים — כנראה המסגד ובית השייח׳ שבלב הכפר (ר׳ להלן) — רצפות פסיפס לבנות בגבעה הדרומית, מערות קבורה מהתקופות הרומית והביזנטית (באחת מהן אבן גולל בכניסה וחדר קבורה ובו מקמרים), ושלושה מטבעות וחותמת מהתקופות הביזנטית–האסלאמית הקדומה.[3] בשנים 1968–1970 ערך עולמי סקר באתר כחלק מסקר מפת דור (עולמי, סנדר ואורן תשס״ה: אתר 57). בסקר נמצאו בגבעה הצפונית חרסים מן התקופות הרומית, הביזנטית, האסלאמית הקדומה והעות׳מאנית, ובגבעה הדרומית נמצאו חרסים מהתקופות הפרסית, ההלניסטית, הרומית והביזנטית.

בשנת 1949 הוקם מושב כרם מהר״ל על הריסות הכפר הערבי הנטוש אג׳זם; פסגת האתר שעל הגבעות הצפונית והדרומית נשארה מחוץ לתחום הבנוי של המושב. על הגבעה הצפונית נותר מבנה בן שתי קומות (בית השייח׳), שעל פי סגנונו נבנה בתקופה העות׳מאנית (כנראה במאה הי״ז); משולבים בו כמה פריטים אדריכליים קדומים, כגון עמודי שיש ומשקופים (איורים 3, 4). המבנה שימש בראשית המאה הי״ט את השייח׳ מסעוד אל־מאדי, מושל אזור חיפה, שגם נולד בכפר (Khalidi 1992:163–165). מאז שנות ה־80 של המאה הכ׳ נערכו במבנה פעולות שימור ושיקום מטעם בעליו, תושבי המושב המתגוררים בו. ראוי לציין שרוב המבנים העות׳מאניים בשתי הגבעות פורקו כבר בשנות ה־50 וה־60 של המאה הכ׳, ואבניהם שימשו לבניית המושב.

---

[1] הדוחות נמצאים בתיק מנדטורי מס׳ Ijzim 69 בארכיון רשות העתיקות.

[2] על סמך ציורים של הכלים בתיק האתר, אלי ינאי תיארך אותם לתקופת הב״ק 4.

[3] על סמך הדוחות שבתיקי פיקוח מס׳ 30, 31 כרם מהר״ל–אג׳זם, בארכיון רשות העתיקות.

איור 2. החצר הפנימית של המסגד.

איור 3. בית השייח׳, מבט לדרום.

איור 4. הכניסה לבית השייח׳.

החפירות[4]

החפירות נערכו לצורך תיעוד הממצאים לפני הרחבת המושב. שטחי החפירות נקבעו על פי חלוקת השטח למגרשים המיועדים לבנייה או לכבישים (איור 5 ; טבלה 1). בגבעה הצפונית נפתחו שני ריבועי חפירה בכל שטח במטרה להגיע לסלע האם.[5] בחמישה שטחים היה צורך להעמיק יותר מ־2.5 מ׳ מפני השטח, וזאת לאחר הסרה של 1.0–1.5 מ׳ של מפולות של מבני הכפר העות׳מאני־המנדטורי. לדוגמה, בשטח B היה צורך לחפור

[4] המאמר מסכם את כל החפירות שערכו הכותבים באתר בשנים 2002–2005 (הרשאות מס׳ A-3648, A-3715, A-3865, A-3911, A-3992, A-4078, A-4215, A-4463 ו־A-4463). השתתפו שלמה יעקב־ג׳ם וחזי דנגור (מנהלה), ואדים אסמן, ויאצ׳סלב פירסקי ואברהם האג׳יאן (מדידות), צילה שגיב (צילום שטח), אלכסנדר גליק (GPS), אליזבטה בלשוב ועינב דרימר (שרטוט), מרים אבישר ועדנה שטרן (זיהוי קרמיקה), מרינה שויסקיה (ציור ממצא קרמי), מריאנה סלצברגר (צילום מעבדה), לנה קופרשמידט (מעבדת מתכות), כרמן הרש (ציור זכוכית) וליאוניד זייגר (ציור כלי צור).

[5] שיטת חפירה זו נבעה מבעיות חוקיות שנוצרו בעת הדרישה של היישוב לבנות במקום. כתוצאה מכך, נחפרה בכל מגרש רק חפירה מדגמית בשטח של 50 מ״ר. במרבית המגרשים (מלבד במגרשים 230, 231) ריבועי החפירה נפתחו במרכז המגרש בגלל בעיות טכניות שהיו בשטח.

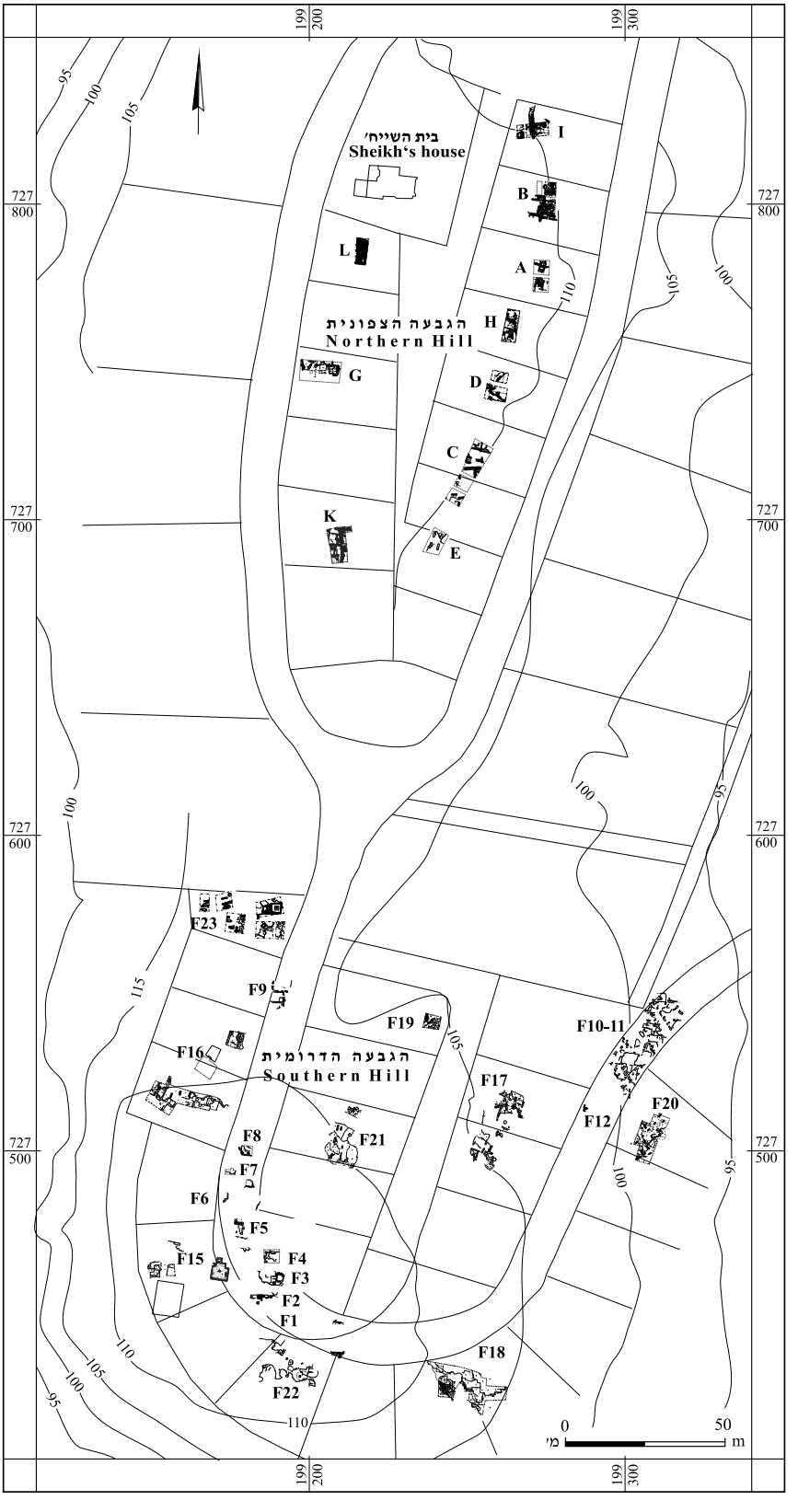

איור 5. מפת איתור של שטחי החפירה.

לעומק של 3.5 מ׳ מפני השטח, דרך שמונה שכבות, כדי להגיע לסלע האם. בשטח D העמיקה החפירה כדי 3 מ׳ מפני השטח מבלי להגיע לסלע האם (החפירה הופסקה בשל בעיות בטיחות). סך הכול נחפרו כ־10% מפסגת הגבעה הצפונית.

בגבעה הדרומית נערכה חפירה רק במגרשים ובדרך המחברת ביניהם, במקומות שאותרו בהם שרידים ארכיאולוגיים בתעלות בדיקה מקדימות שנחפרו באמצעות כלי מכני. כל הגבעה הדרומית הוגדרה באות F וכל שטח חפירה מוספר על פי סדר ביצועה (F23–F1; איור 5). ברוב שטחה של הגבעה היה סלע האם קרוב לפני השטח (עד 0.5 מ׳ עומק).

נחשפו 12 שכבות יישוב מעשר תקופות: שכבה XII, התקופה הכבארית הגיאומטרית (13–14 אלף שנה לפני זמננו); שכבות X–XI, התקופה הפרסית – תחילת התקופה ההלניסטית (המאות הו׳–הד׳ לפסה״נ); שכבה IX, התקופה הרומית (סוף המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ); שכבות VII–VIII, התקופה הביזנטית (המאות הה׳–הז׳ לסה״נ); שכבה VI, שלהי התקופה הביזנטית – תחילת התקופה האסלאמית הקדומה (המאות הז׳–הח׳ לסה״נ); שכבה V, המאה הי״א לסה״נ; שכבה IV, המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ; שכבה III, התקופה הממלוכית (סוף המאה הי״ג–הט״ו לסה״נ); שכבה II, התקופה העות׳מאנית וימי המנדט (עד 1948); שכבה I, העת החדשה (בתר 1948). באתר נמצאו כלי חרס מתקופות שלא נמצאו מהן שרידים אדריכליים: מהתקופה הכלקוליתית, מתקופות הב״מ 2 והברזל 2 (המאות הי׳–הז׳ לפסה״נ),[6] מתחילת התקופה ההלניסטית (המאות הד׳–הג׳ לפסה״נ; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume) ומהתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הט׳–הי׳ לסה״נ; ר׳ Cytryn-Silverman, this volume).

תוצאות החפירה יתוארו להלן בשני חלקים: בחלק הראשון יוצגו תוצאות החפירה בגבעה הצפונית, לפי סדר אלף־בית של השטחים (מלבד שטח E, שם נחשפו רק חציבות בסלע), ובחלק השני יתוארו שרידי היישוב מהתקופה העות׳מאנית בגבעה הדרומית (המקבילים לשכבה II בגבעה הצפונית) והשרידים האחרים על פי סוגיהם (מתקנים, מערות וכיוצא באלו). הממצא הקרמי מהחפירה מוין על ידי החופרים בשטח, ולאחר מכן מוין שוב על ידי חוקרי הקרמיקה (ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume; Cytryn-Silverman, this volume). נבחרו לציור כלים מלוקוסים נקיים, שסייעו בקביעת הסטרטיגרפיה, וכלים מייצגים מטיפוסים מסוימים. לדיון בממצא כלי הצור, ר׳ Marder, this volume; לממצא הזכוכית, ר׳ Katsnelson, this volume; לממצא הנומיסמטי, ר׳ Kool, this volume.[7]

הגבעה הצפונית

תיאור השכבות באתר ייערך עבור כל שטח בנפרד. בשל המרחק הרב בין שטחי החפירה לא היה אפשר לחבר בין השרידים האדריכליים מאותן התקופות, אך הסטרטיגרפיה בכל שטח ברורה (טבלה 1). לא תמיד ישנה התאמה בין השכבות בכל השטחים, משום שהממצאים האינדיקטיביים לא אפשרו הפרדה עדינה של שלבים פנימיים בתוך כל תקופה. במהלך החפירה צוינו הרצפות והמילויים שמעליהן באותו מספר לוקוס, ואלה מסומנים בתכנית כמקובל באות L. לטובת הפרסום, הבחנו בין הרצפות, שסומנו באות F, למילויים מעליהן, שסומנו באות L. לרשימה הלוקוסים המלאה, ר׳ נספח 1.

---

[6] את החרסים מן התקופה הכלקוליתית זיהה עופר מרדר, את החרסים מתקופת הב״מ 2 זיהה אלי ינאי, ואת אלה מתקופת הברזל זיהה דרור בן יוסף. תודתנו לכולם.

[7] בשל אופי האתר והחפירה, מקורם של חלק מהממצאים הנידונים בלוקוסים שאינם מצוינים בתיאור הסטרטיגרפי. שיוכם של לוקוסים אלה לשטחים ולשכבות מפורט בנספח 1.

טבלה 1. התפלגות התקופות לפי שכבות, לפי שטחים[i]

מס׳ שכבה	השטח / התקופה	A	B	C	D	G	H	I	K	L	L2
I	המודרנית			+	+	+	+	+	+	+	+
II	העות׳מאנית – המנדט הבריטי	+	+	+	+	+	+		+	+	+
III	הממלוכית (סוף המאה הי״ג – המאה הט״ו)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
IV	המאות הי״ב–הי״ג	+	+						+	+	
V	המאה הי״א							+			
VI	שלהי הביזנטית – האסלאמית הקדומה		+				+	+			
VII	הביזנטית	+	+	+	+	+		+	+	+	+
VIII	הביזנטית			+	+						
IX	הרומית הקדומה						+				
X	הפרסית – ההלניסטית			+				+			
XI	הפרסית – ההלניסטית			+							

[i] בשטח E נחשפו רק חציבות בסלע.

שטח A (תכנית 1)

שכבה VII (התקופה הביזנטית). בתחתית הריבוע הצפוני נחשף מילוי עבה, ובו כמות גדולה של חרסים (L108; סעיד 2007: איור 2:11–13), ללא שרידים אדריכליים.

שכבה IV (המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ). התגלה חדר (W10–12; לפחות 3.6 × 4.3 מ׳), שקירותיו בנויים על הסלע מאבני גוויל מסותתות למחצה. רצפת אבן (L104) ניגשת אל הקירות; גם היא מושתתת על הסלע. לפי מעט הממצא הקרמי שנתגלה במילוי מתחת לאבני הריצוף (סעיד 2007: איור 2:4, 8–10) ניתן לשייך את השרידים לשכבה זו. אל קיר 11 ניגש מצפון קיר (W16), וממערב לו, מעל המילוי משכבה VII (L108), נחשף קיר (W17) הבנוי מאבני גוויל. בהעדר רצפה הניגשת לקיר 17, אי אפשר לתארכו, אולם לפי החרסים שנמצאו בין אבניו (סעיד 2007: איור 2:1, 2, 5), ולפי מיקומו הסטרטיגרפי של קיר 16, שנחתך מקיר 13 משכבה III, נראה שאפשר לשייכם לשכבה זו.

שכבה III (התקופה הממלוכית). בריבוע הצפוני התגלו קירות, הבנויים מאבני גוויל קטנות (W13–15) ויוצרים שתי פינות. אל קיר 15, שהשתמר לגובה שלושה נדבכים, ניגשת מצפון רצפה העשויה אבנים קטנות (F106). לפי הממצא הקרמי במילוי מצדי יסודות הקירות (L103; סעיד 2007: איור 2:3) ומעל הרצפה (L106; סעיד 2007: איור 2:6, 7) יש לשייכם לשכבה זו.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). נחשפו שני בדלי קירות משכבה זו (W18, W19), הבנויים מאבנים מסותתות למחצה, חלקן בשימוש משני. אלה נתגלו סמוך לפני השטח, והם מושתתים על הקירות משכבה IV. הם שויכו לשכבה זו על פי מיקומם הסטרטיגרפי וטכניקת הבנייה.

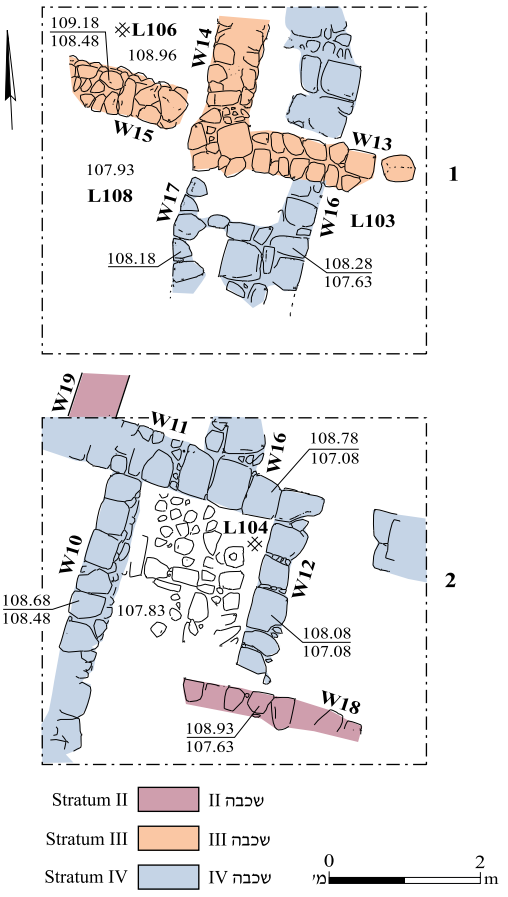

תכנית 1. שטח A.

שטח B (תכנית 2)

שכבה VII (התקופה הביזנטית). בפינה הצפונית־המזרחית של הריבוע הצפוני נמצאה רצפת אבן (F214), העשויה היטב מלוחות אבנים (0.15–0.20 מ׳ עובי) ומושתתת על אבנים קטנות ובינוניות שביניהן מילוי כהה (L218). שרידי תשתית הרצפה נחשפו גם מדרום למחיצה שבין הריבועים, ואפשר שהרצפה נמשכה עד שם. הרצפה ניגשה ממזרח לקיר 55, שאבניו נשדדו ורק תעלת היסוד שלו השתמרה, ומצפון — לקיר 51 הבנוי על סלע האם. במחיצה שמצפון לאבן המערבית של קיר 51 נחשף קצהו של קיר שכיוונו צפון–דרום, שייתכן שהוא המשכו של קיר 55. לפי הממצא הקרמי מעל רצפת האבן (L214; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 5:7, 12, 17) ומתחתיה (L218; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 5:13), ולפי ממצא הזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:1, 2), המבנה הוקם ושימש בשכבה VII.

שכבה VI (שלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה; איור 6). בריבוע הדרומי נחשפה רצפת אבן (F210) התחומה מדרום בקיר (W52) ברוחב שתי אבנים, ומצפון, בקיר (W53) שרק חלקו המערבי השתמר. בפינה הדרומית־המזרחית של הרצפה נחשף אגן אבן קטן (0.45 × 0.60 מ׳). לפי ממצא הזכוכית מהמילוי מעל רצפת האבן ומתחתיה (L210, L217; ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:8), המבנה הוקם

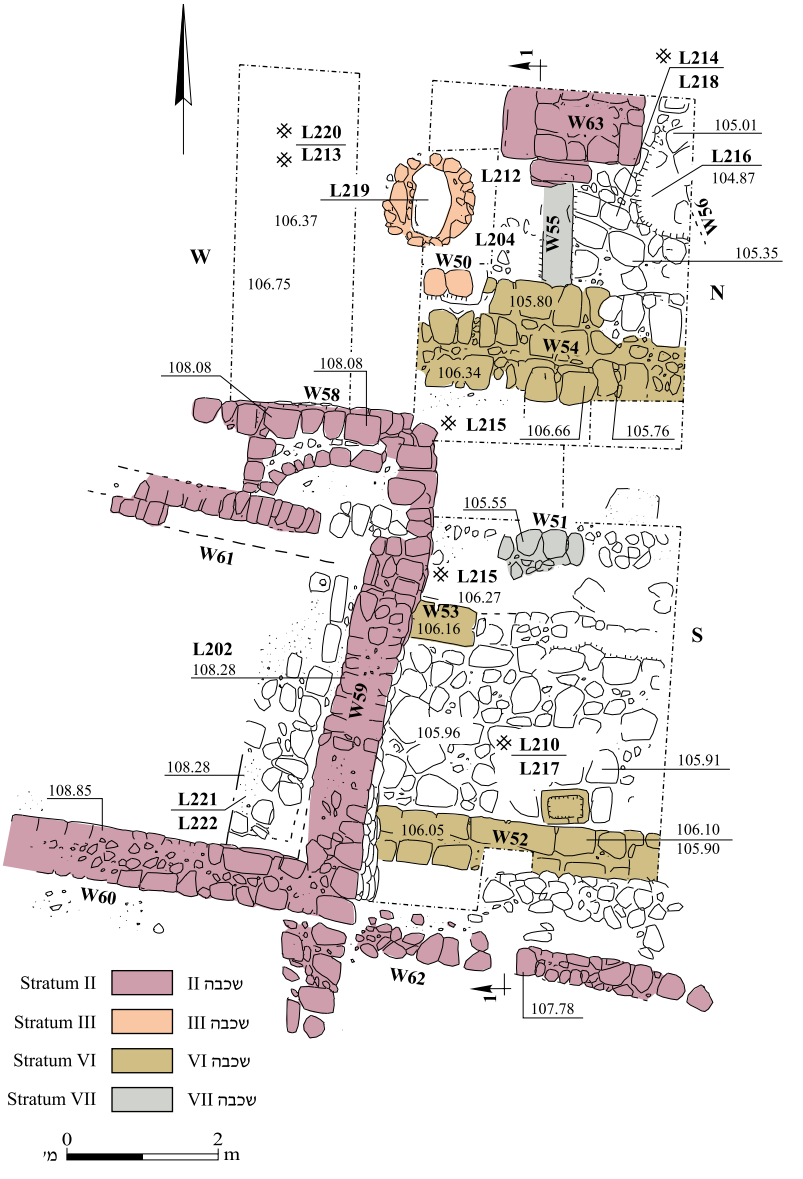

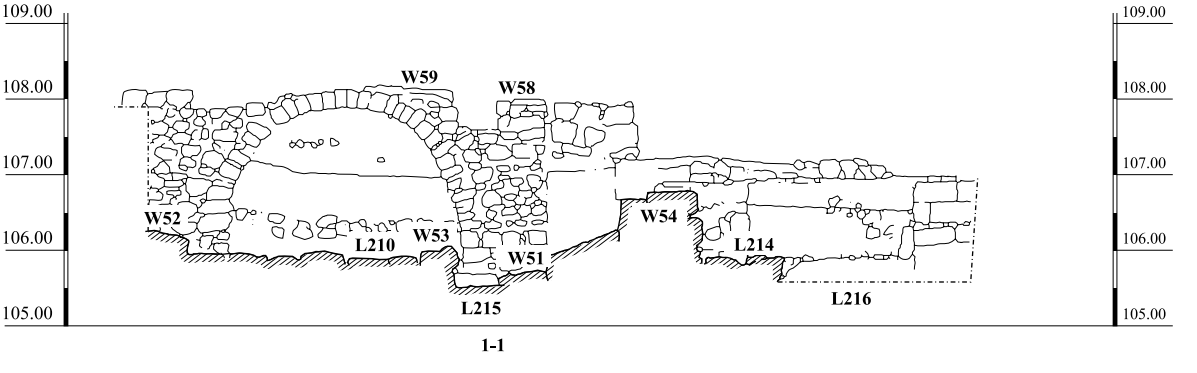

תכנית 2. שטח B, תכנית וחתך.

איור 6. שטח B, הקשת והרצפה בחזית, מבט לדרום־מערב.

בשכבה VI ושימש עד שכבה V (ר׳ להלן). במרכז הריבוע הצפוני התגלה קיר רחב (W54), הבנוי מאבני גוויל מסותתות למחצה; הקיר מושתת על רצפה F214 משכבה VII. יסודות הקיר עשויים משלוש אבנים המונחות לרוחב, ומעליהן נבנה הקיר ברוחב אבן אחת. רצפת עפר בהירה ומהודקת (F215) ניגשה אל הקיר מדרום, וכנראה גם אל קיר 53 שמדרום לה. לפי הממצא מהמילוי מעל הרצפה (L215; ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:7; Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 6:8), היא שימשה בשכבה VI.

שכבה V (המאה הי״א לסה״נ). בשטח זה נחשפו חרסים מתקופה זו במילוי מעל רצפת המבנה בשכבה VI (L210) ובמילוי בריבוע הצפוני (L212). לכן, ניתן לקבוע שהמבנה משכבה VI או חלקים ממנו הוסיפו לשמש גם בשכבה V.

שכבה IV (המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ). בצפון־מערב הריבוע הצפוני נחשף מפלס חיים בהיר (F213), ומעליו (L213) נמצאו עצמות רבות של בעלי חיים[8] וחרסים המתוארכים למאות הי״ג–הט״ו לסה״נ (ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 3:8, 12–14).

שכבה III (התקופה הממלוכית). במרכז הריבוע הצפוני התגלה מתקן עגול, כנראה בסיס של טבון קטן (L219), ומדרום לו שרידי קיר (W50) שחלקו נשדד. סביב המתקן נחשף מפלס בהיר, ומעליו שכבת שרפה (L204), שניגשו לקיר 50 מצפון. שרידים אלה חותמים את כל הקירות והרצפות של שכבה IV. מפלס דומה של שכבת שרפה (L220) נחשף במערב הריבוע הצפוני, מעל מפלס L213 משכבה IV. בין לוקוסים 213 ו־220 מפריד מילוי פריך (0.5–0.8 מ׳ עובי), המורכב משניים–שלושה רובדי שרפה. סמוך לפינה הצפונית־המזרחית של השטח נחפר בור (L216; 2 מ׳ עומק), שחתך את כל השכבות תחתיו, לרבות רצפת האבן

[8] זוהו על ידי משה שדה.

(F214) משלב VII. לפי הרום של ראש הבור, והעובדה שהוא קדום לאומנה (W63) משכבה II, נראה שהוא היה בשימוש בשכבה III; לחלופין, אפשר שהוא שייך לשלב קדום בשכבה II.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). נחשפו קירות של מבנה גדול, שרק חלקו הצפוני־המזרחי נכלל בשטח החפירה. המבנה בנוי על קשתות (W58, W59; איור 6), שיסודותיהן יורדים לעומק של למעלה מ־2 מ׳, חותכים את מפלסי השרפה של שכבה III ומושתתים על הקירות והרצפות משכבה VI. במהלך הזמן עבר המבנה שינויים שכללו בניית קירות (W60, W61, W62) ושתי רצפות טיח/גיר (F221, F222) זו מעל זו. בצד הצפוני של הריבוע הצפוני נחשפה אומנה מרובעת (W63); ייתכן שהיא שייכת לשכבה זו. על סמך הממצא הקרמי במילוי שהתגלה בתעלת היסוד של קיר 59 (L207; החרסים זוהו על ידי מרים אבישר ועדנה שטרן, לא אוירו) והמיקום הסטרטיגרפי, ניתן לייחס את המבנה לשכבה II.

שטח C (תכנית 3)

שכבות X–XI (התקופה הפרסית – ראשית התקופה ההלניסטית). בשטח זה נחשפו שתי שכבות מהתקופה הפרסית–ראשית התקופה ההלניסטית; לא היה אפשר להבחין בין השכבות מבחינת הקרמיקה, שכן המכלול אינו גדול דיו. לשכבה XI שייך קיר בנוי מאבני גוויל, המושתת על הסלע (W44; ריבוע 1). אל הקיר ניגשת ממזרח ומערב רצפה (F326; 7–10 ס״מ עובי), העשויה מעפר בהיר מהודק בשילוב עם אבנים קטנות, המושתתת על מילוי דק, כהה, על הסלע. מעל הרצפה נתגלו שברי כלי חרס מהתקופה הפרסית (L326; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Figs. 1:16; 2:10; 3:8), ולכן נראה שהמבנה שימש בתקופה זו.

בשכבה X הובחנו שני שלבי בנייה בכל המקומות שבהם הוסרו השכבות המאוחרות (שכבות VII–I). לשלב הקדום מיוחסים מפלסי חיים בהירים מעפר בהיר מהודק, ובו אבנים קטנות; אלה הושתתו על הסלע ומעל שכבה XI (F318, ריבוע 4; F314, ריבוע 3; F323, ריבוע 2; F336, F337, F320, ריבוע 1). ברצפה F320 נחשף משטח/מתקן סגלגל (L322, ריבוע 1; 1.0 × 1.4 מ׳), הבנוי מאבני גוויל קטנות. בקצה הצפוני של השטח נתגלה קיר הבנוי מאבני גוויל ללא חומרי מליטה (W41, ריבוע 1), ואליו ניגשת מצפון רצפת טיח בהירה (F332). בשלב המאוחר נבנה ממערב לרצפה זו קיר 45 שניגש אל קיר 41 מצפון. הפן הצפוני של קיר 41 דופן עתה בטיח הידראולי בהיר, ולרצפה F332 נוספה שכבת טיח שניגשה לקירות 41 ו־45. לפי הממצא הקרמי מעל הרצפות ומתחתן (L314, L320, L336, L328, L337; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Figs. 1:8, 11, 12, 14, 19, 20; 2:1, 3, 7, 9, 13, 14; 3:1, 4, 5–7), יש לתארך את הבנייה בשלבים השונים לתקופה הפרסית – ראשית התקופה ההלניסטית.

שכבה VIII (התקופה הביזנטית). נחשף קטע מקיר גזית (W43, ריבוע 1), שאליו ניגשת מצפון רצפה בהירה מעפר מהודק (F333; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Figs. 5:5; 7:6, 10).

שכבה VII (התקופה הביזנטית; איור 7). בחלקו הצפוני של השטח נבנה קיר 33 (ריבוע 1), שחלקו המזרחי מתעגל לכיוון צפון. הקיר בנוי מאבני גוויל בינוניות, ואליו ניגשת רצפה עשויה אדמה בהירה (F313). בחלקה המזרחי של הרצפה נחשפה שכבת שרפה (L309; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 7:7), ובחלקה המערבי נמצא ריכוז חרסים (L311; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 6:3, 7:4, 9).

שכבה III (התקופה הממלוכית). בריבוע מס׳ 1 נמצאו שני קירות (W42, W46), הבנויים במרושל מאבני גוויל, שיצרו כנראה פינה. בריבוע מס׳ 2 נחשפו שני קירות (W47, W48), הבנויים משורה אחת של אבני גוויל קטנות ויוצרים פינה ביניהם. אי אפשר לתארך את הקירות, אולם מבחינה סטרטיגרפית הם נבנו מעל השרידים משכבות VII–X, ומעליהם נבנו הקירות והרצפות של שכבה II. כיוון שעיקר הממצא בסביבת

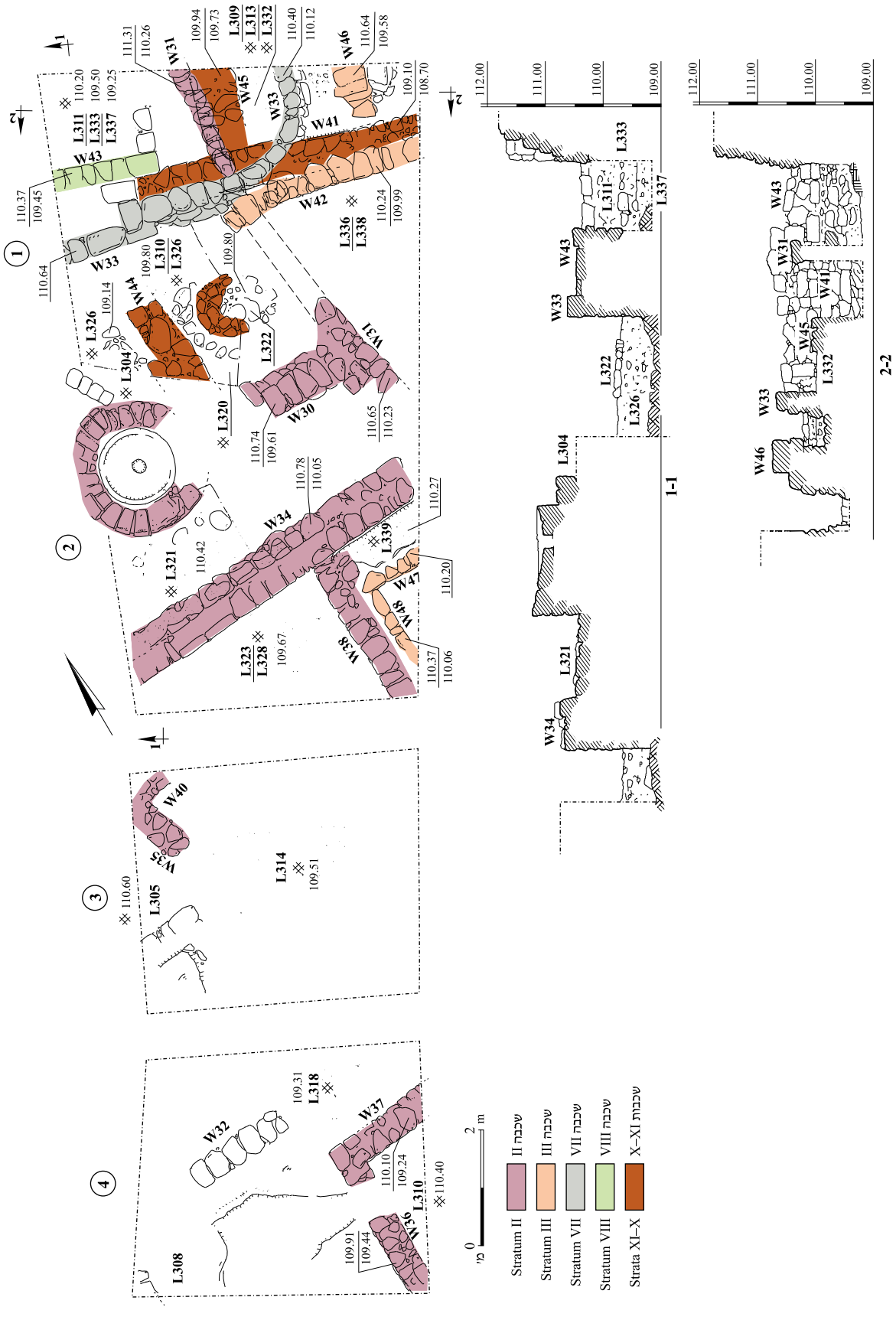

תכנית 3. שטח C, תכנית והתכים.

איור 7. שטח C, הקירות בריבוע הצפוני, מבט לדרום־מערב.

הקירות תוארך לתקופה הממלוכית (L301; החרסים זוהו על ידי מרים אבישר ועדנה שטרן, לא אוירו), סביר להניח שהקירות שימשו בשכבה III.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). בחלק הצפוני של השטח נחשפו שרידים של מבנה שהיה כנראה חלק ממכלול תעשייה גדול, ובו בית בד, שממנו השתמר אגן הריסוק, כנראה בשימוש משני (ר׳ עולמי, סנדר ואורן תשס״ה: איור 3:57). מהמבנה, שחלק גדול מאבניו נשדדו, נחשפו קירות גוויל (W30, W31, W34 ו־W38). רצפת טיח (F339) ניגשת אל פינת קירות 34 ו־38, ורצפת עפר בהיר מעורבת באבנים (F321) השתרעה בין קיר 34 לבין הקיר שסביב אגן הריסוק (איור 8). נראה שרצפה זו נמשכה גם מצפון לאגן הריסוק (L304). בריבועים 3 ו־4 התגלו שני זוגות של קירות הבנויים מאבני גוויל (W35, W40 ו־W36, W37 בהתאמה); אליהם ניגשים מפלסים בהירים שהובחנו בחתכי המחיצות (L305, L308, L310). על סמך הממצא הקרמי מעל הרצפות ומהמפלסים (ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 4:7, 12, 14), המיקום הסטרטיגרפי וטכניקת הבנייה של הקירות ובית הבד, ניתן לשייך את השרידים לשכבה זו.

שכבה I (בתר 1948). נחשפה שכבת שרפה, ובה ממצא מודרני, שכיסתה את רוב השטח (L400).

שטח D (תכנית 4)

שכבה VIII (התקופה הביזנטית). בריבוע הצפוני התגלו שני קירות מקבילים מאבני גוויל (W159, W160). כיוונם צפון־מזרח–דרום־מערב, והם השתמרו לגובה של שני נדבכים ונדבך אחד בהתאמה. בין הקירות נמצא מילוי (L162) שהכיל אבנים קטנות ושברי כלי חרס מהתקופה הביזנטית (זוהו על ידי פטר גנדלמן, לא אוירו).

שכבה VII (התקופה הביזנטית; איור 9). נחשפו שני קירות (W153, W154), היוצרים פינה בריבוע הדרומי. הקירות בנויים מאבני גוויל, ורק הפן הפנימי שלהם מיושר; הם השתמרו לגובה שישה עד שמונה נדבכים (1.4–1.9 מ׳ גובה). חלקו המערבי של קיר 154 מתעקל (ר׳ להלן). ממערב לקיר 153 נחשף מפלס מאבנים

איור 8. שטח C, קיר 34 וקטע מאגן הריסוק, מבט למזרח.

איור 9. שטח D, הקירות בריבוע הצפוני, מבט למערב.

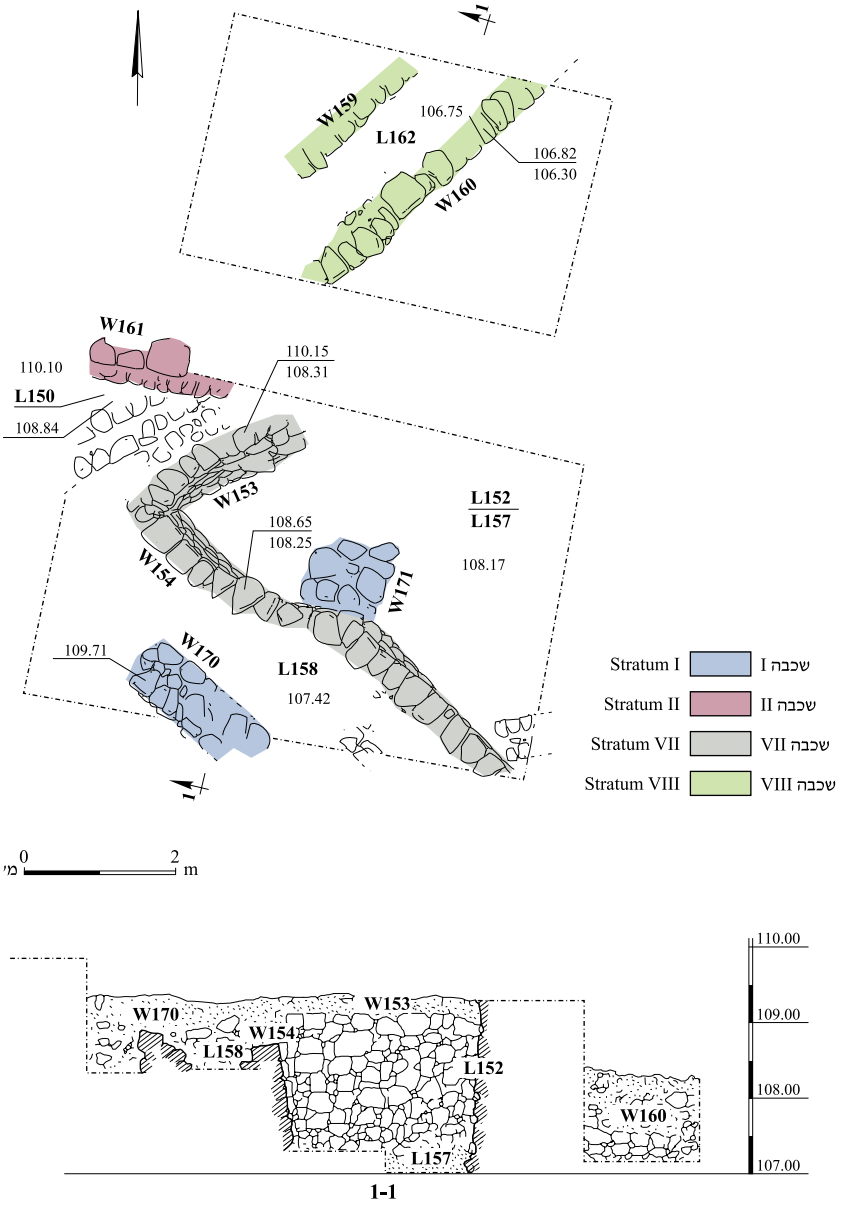

תכנית 4. שטח D, תכנית וחתך.

בינוניות (L150), שהיה כנראה רצפה או מילוי. אל החלק התחתון של הקירות ניגש מפלס שרפה כהה (L157; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Figs. 5:3; 6:10; 7:5, 8, 15). נראה שקירות אלה נועדו לתמוך במילויים שמדרום (L158; Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 5:4) ובמפלס האבנים שממערב להם (L150), וליצור משטח ישר. ייתכן שההתעקלות של קיר 154 נוצרה מהלחץ של אדמת המילוי שאותה הוא תמך. מפלס היסודות של שני הקירות גבוה מזה של הקירות משכבה VIII שבריבוע הצפוני וגם כיוונם שונה; לכן נראה שהם מאוחרים להם.

שכבה III (התקופה הממלוכית). על מפולות האבנים, הרצפות והקירות משכבה VII נחשפו רבדים שרופים (תכנית 4: חתך 1–1; איור 9), ובהם מילויים של אדמה בהירה (L152). על סמך הממצא הקרמי מהרבדים השרופים (L152; זוהה על ידי מרים אבישר ועדנה שטרן, לא אוירו) ניתן לתארכם לשכבה III.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). בפינה הצפונית־המערבית של הריבוע הדרומי, בגבול שטח החפירה, התגלה קיר (W161). על פני השטח, מחוץ לתחום החפירה מצפון, הובחנה (לא תועדה) רצפה שניגשה אל הקיר ולידה צינור חרס מרובע, מצופה באמייל בצבע צהוב, מהסוג שהיה נפוץ בסוף התקופה העות׳מאנית ובימי המנדט.

שכבה I (בתר 1948). בשכבה זו נחפרו בורות ונשדדו אבני קיר 161 משכבה II. קירות דלים נבנו בדרום השטח (W170, W171).

שטח G (תכנית 5)

שכבה VII (התקופה הביזנטית). רצפה בהירה במפלס אחיד למדי (F509–511) נחשפה בכל השטח (לממצא הזכוכית, ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:6). הרצפה עשויה גיר כתוש ומהודק (2–3 ס״מ עובי) ומושתתת על מפלס של אבנים קטנות מעורבות באדמה חומה (5 ס״מ עובי). הסלע בצד המזרחי של השטח היה גבוה, ולכן יושר והותאם למפלס רצפת הגיר (F511). בחלק הצפוני־המזרחי של הרצפה נחשף בור מים פעמוני (L512), שרק חלקו העליון נחפר, ולפי הממצא בתוכו הוא שימש עד שכבה III (לתיארוך הממצא הקרמי מהרצפות ומתחתן [L514, L515], ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Figs. 5:15; 6:2, 4, 9; 7:13). תשתית רצפה F510 (L516) חתמה שתי חציבות, שזמנן קדום לשכבה VII: לוקוס 517 (0.6 מ׳ רוחב), שרק חלקו הדרומי נחשף, ולוקוס 518 (0.5 × 1.8 מ׳, עומק 0.6 מ׳), הדומה בממדיו ובצורת החציבה לבורות שנחשפו בשטח E (ר׳ להלן).

שכבה III (התקופה הממלוכית). על הרצפות משכבה VII נחשף מילוי פריך בהיר (L506, L508; 0.7–0.6 מ׳ עובי; לממצא הקרמי, ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 3:5, 16, 17, 21, 26), ובו כמה רבדים דקים (3–5 ס״מ) בצבע אפור. על המילוי נחשפו שני טבונים עגולים (L507, L523; 0.6–0.8 מ׳ קוטר). שכבות האפר שנוצרו מפעילות הטבונים (L502, L504; Kool, this volume: No. 5) מופיעות בכל השטח, אך הופרעו מבורות שנחפרו דרכן בשכבה I (ר׳ להלן). טבון 507 שרד רק בחלקו הדרומי מעל פתח בור המים (L512) משכבה VII ומתחת רצפה 505 וקיר 521 משכבה II.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). בריבוע המזרחי נחשף חדר שקירותיו (W519–521) בנויים מאבני גוויל מסותתות למחצה ואבני גזית במגוון גדלים, ללא חומרי מליטה, שהשתמרו עד לגובה שלושה נדבכים. אל הקירות ניגשות שלוש רצפות טיח לבנות (F501, F505b, F505a), זו מעל זו, וביניהן הפרש של 5–10 ס״מ. מצפון לקיר 521 נחשף קיר 522, שאליו ניגשות משני עבריו רצפות טיח (F500, F503). על הרצפה המערבית (L503) נחשפו כלי מטבח ממתכת, ובהם סירים, מצקת וספלים (לא צוירו) שעל פיהם ניתן לתארך את השימוש בחדר לשכבה II (לממצאים משכבה זו, ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Figs. 4:10, 11; 5:5,9; Katsnelson, this volume: Fig. 3:12).

שכבה I (בתר 1948). במקומות אחדים בשטח, בעיקר בריבוע המערבי, נחפרו בורות שחלקם פגע במפלסים האפורים הבהירים של שכבה III. כן נחשף בור מדופן באבני גוויל בינוניות (L524).

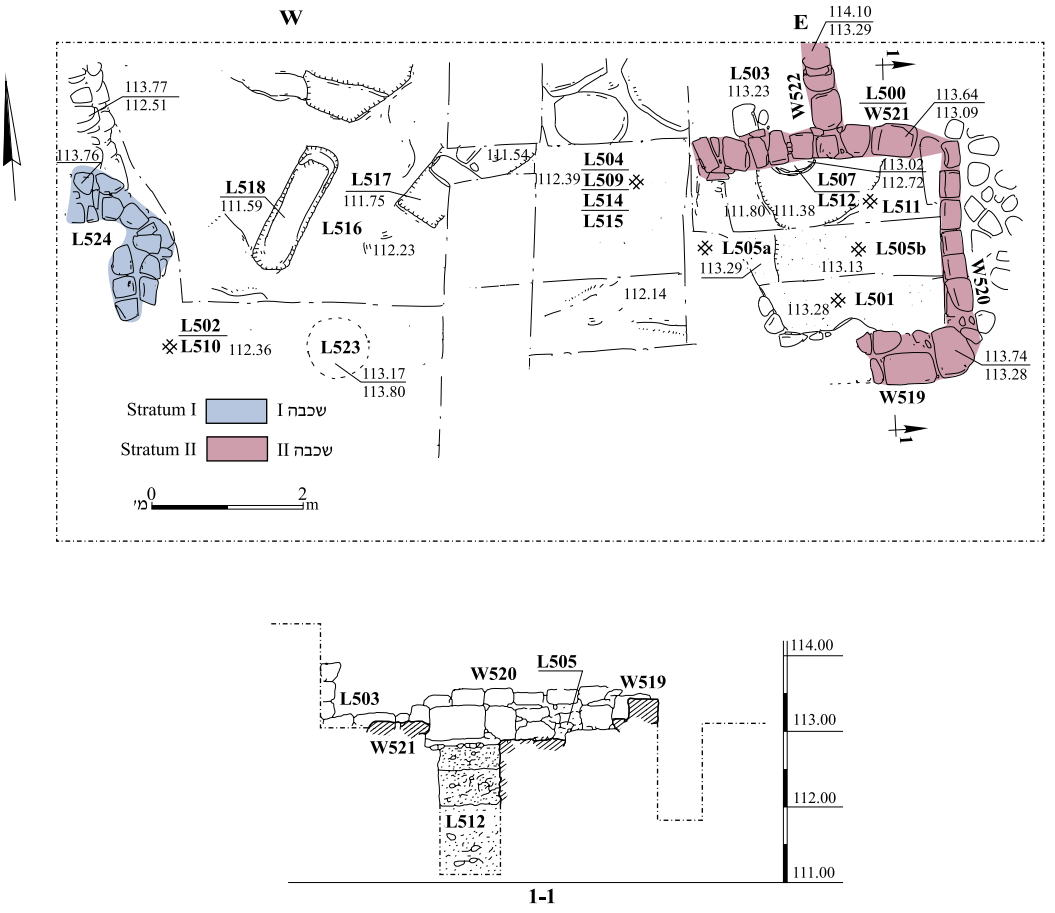

תכנית 5. שטח G, תכנית וחתך.

שטח H (תכנית 6)

שכבה IX (התקופה הרומית הקדומה). שכבה זו נחשפה רק בשטח H, אולם חרסים התגלו גם בשטחים C ו־I ובגבעה הדרומית (Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 4:6, 7, 14, 15, 17). רצפה בהירה (F467) נחשפה משני צדי המחיצה שבין הריבועים. הרצפה עשויה עפר מהודק, מעורב באבנים קטנות, וניגשת לקיר 465 מדרום, שרק חלקו המזרחי השתמר. לפי עובי הקיר (1.1–1.2 מ׳), נראה שהוא שימש קיר תמך לרצפה F467 ולמילוי שמתחתיה, ויצר מבנה מדורג שהותאם למפלס סלע האם. לפי המיקום הסטרטיגרפי והממצא הקרמי מעל הרצפה (L463; ר׳ Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 4:1–3, 5, 10, 16) ומהפרוק שלה (L467; Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 4:4, 11–13), יש לשייך את הרצפה ואת הקיר לשכבה IX. ייתכן שראשי האבנים שנתגלו בקצה הצפוני של השטח שייכים לקיר אחר של אותו מבנה. בחלק הצפוני של החתך המערבי נחשף פן של קיר נוסף (W466), שהשתמר לגובה שלושה נדבכים, ואפשר כי גם הוא שייך למבנה זה. בחלק הדרומי של השטח נחשפה חציבה בסלע (L458) — תעלת יסוד לפינת המבנה, או מחצבה.

שכבה VI (שלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה, עד המאה הח׳ לסה״נ). בריבוע הצפוני נבנה מחדש, מאבני גוויל, חלקו המערבי של קיר 465, היוצר פינה עם קיר 466, הבנוי מאבני גוויל מסותתות למחצה. מפלס חיים (L468) ניגש אל קיר 465. על סמך הממצא הקרמי מעל מפלס 468 (L461;

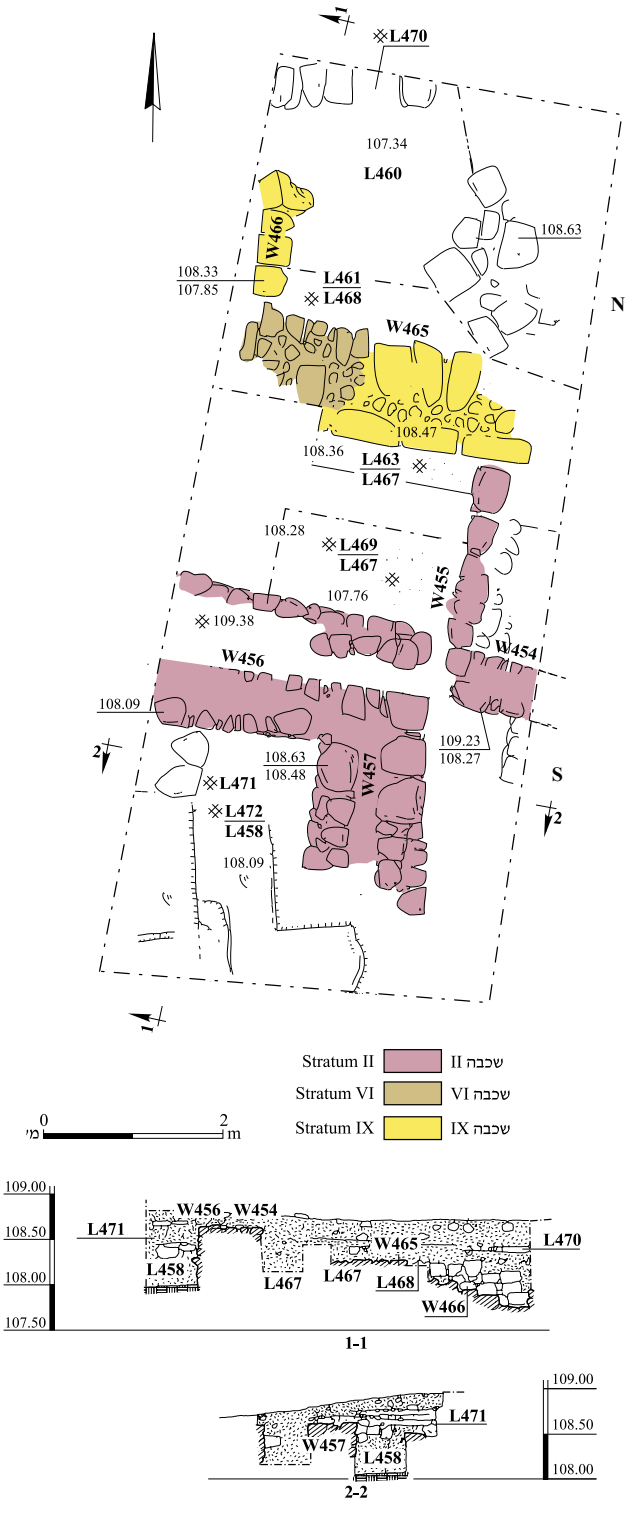

תכנית 6. שטח H, תכנית וחתכים.

VI. על סמך המכלול הקרמי שהתגלה מתחת לרצפה 470 משכבה III (ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 1:1–9), סופה של שכבה זו היה במהלך המאה הח׳ לסה״נ. (Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 7:11) והמיקום הסטרטיגרפי, ניתן לייחס את השרידים לשכבה

שכבה III (התקופה הממלוכית). מעל ריכוז של אבני הגוויל שבריבוע הצפוני (L460) נמצאו שרידי רצפת גיר (F470). רצפת גיר נוספת (F471) נתגלתה במפלס דומה בריבוע הדרומי. נראה שקטעי רצפות אלה היו חלקים מרצפה אחת שנפגעה בעת בניית הקירות של שכבה II. על סמך הממצא הקרמי (זוהה על ידי מרים אבישר ועדנה שטרן, לא אוירו) והמיקום הסטרטיגרפי, ניתן לייחס את השרידים לשכבה זו.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). בריבוע הדרומי נתגלו פינות של שני מבנים: קירות 454 ו־455 יוצרים פינה ואליהם ניגשת רצפת גיר (F469), וקירות 456 ו־457, היוצרים גם הם פינה, ואליהם ניגשה רצפת אבן (F472) שנחשפה בקצה הדרומי של החתך המערבי. השרידים שויכו לשכבה II על פי הממצא הקרמי מתחת לרצפת האבן (L458; Cytryn-Silverman, this volume: Figs. 4:1, 4, 5, 9, 13; 5:1).

שכבה I (בתר 1948). נמצאו מספר אבנים שהונחו מעל קיר 455 משכבה II והגביהו אותו, אך בכיוון שונה מעט. לאחר שחלקו העליון של קיר 456 נשדד, נוצרו כמה רבדים שרופים בכל החלק הדרומי של השטח.

שטח I (תכנית 7)

שכבה X (התקופה הפרסית – ראשית התקופה ההלניסטית). בתחתית הריבוע המזרחי התגלה קיר 282 שחלקו המזרחי נשדד (L274). בפינה הצפונית־המזרחית של השטח נחשפו היסודות של קיר 284, שנראה כי יצר פינה עם קיר 282. אל קירות אלה ניגשה מדרום רצפה בהירה, העשויה מאבנים קטנות מעורבות בעפר מהודק (F275; Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 2:6). על הרצפה נחשפו שתי אבנים גדולות (W283), כנראה שרידי מתקן או קיר. המשכו של קיר 282 מערבה (W280) נחשף בריבוע המערבי, ונותרה ממנו תעלת שוד ובה אבן גדולה (L257). אל קיר 280 ניגש מצפון מפלס בהיר (L265) שנתגלה בחתך הצפוני של הריבוע.

שכבה VII (התקופה הביזנטית; איור 10). בשכבה זו נמשך השימוש בקירות משכבה X (W282, W284) והורמו מפלסי הרצפות. מדרום ניגשה אל קיר 282 רצפת גיר מהודק (F272), ומצפון ניגשה אליו רצפה העשויה מאבני גוויל בינוניות (F271). הקצה המזרחי של רצפה F271 נחשף ממערב לקיר 284, ואפשר שהיא ניגשה אליו. בריבוע המערבי נבנה קיר 279 שכיוונו צפון–דרום, ואליו ניגשה ממערב רצפת גיר בהירה (F259; Gendelman and Sa‘id, this volume: Fig. 5:14). בשלב מאוחר נבנה על רצפה 259 קיר/מתקן (W278), העשוי מאבנים העומדות על צדן הצר (איור 11).

שכבה VI (שלהי התקופה הביזנטית – התקופה האסלאמית הקדומה). בחלקו המערבי של השטח, מעל קיר 278 משכבה VII, נחשפה רצפה בהירה העשויה גיר כתוש מהודק שמשולבות בו אבנים קטנות (F261). הרצפה ניגשת מצפון לשתי אבנים, כנראה שרידי קיר (W285). במרכז השטח נבנה קיר 275a (איור 11), חלקו על שרידים משכבות X ו־VII וחלקו על הסלע. הקיר בנוי מאבני גוויל מסותתות למחצה ומילוי של אבנים קטנות בליבה. השלב הקדום של קיר 277 (ר׳ שכבה V, להלן) ניגש אל קיר 275a ממזרח. לא ניתן לתארך את קיר 275a ואת השלב הקדום של קיר 277 משום שלא ניגש אליהם מפלס חיים או רצפה; מבחינה סטרטיגרפית, הם מאוחרים לשכבה VII וקדומים לשכבה V. כמו כן, הכיוון של קירות אלה דומה לזה של קיר 285. יש לציין שעל פי הממצא הקרמי משכבת השרפה שבין השכבות VII ל־V (L258), נמשכה בשטח זה הפעילות במאות הט׳–הי׳ לסה״נ (ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 1:10–15).

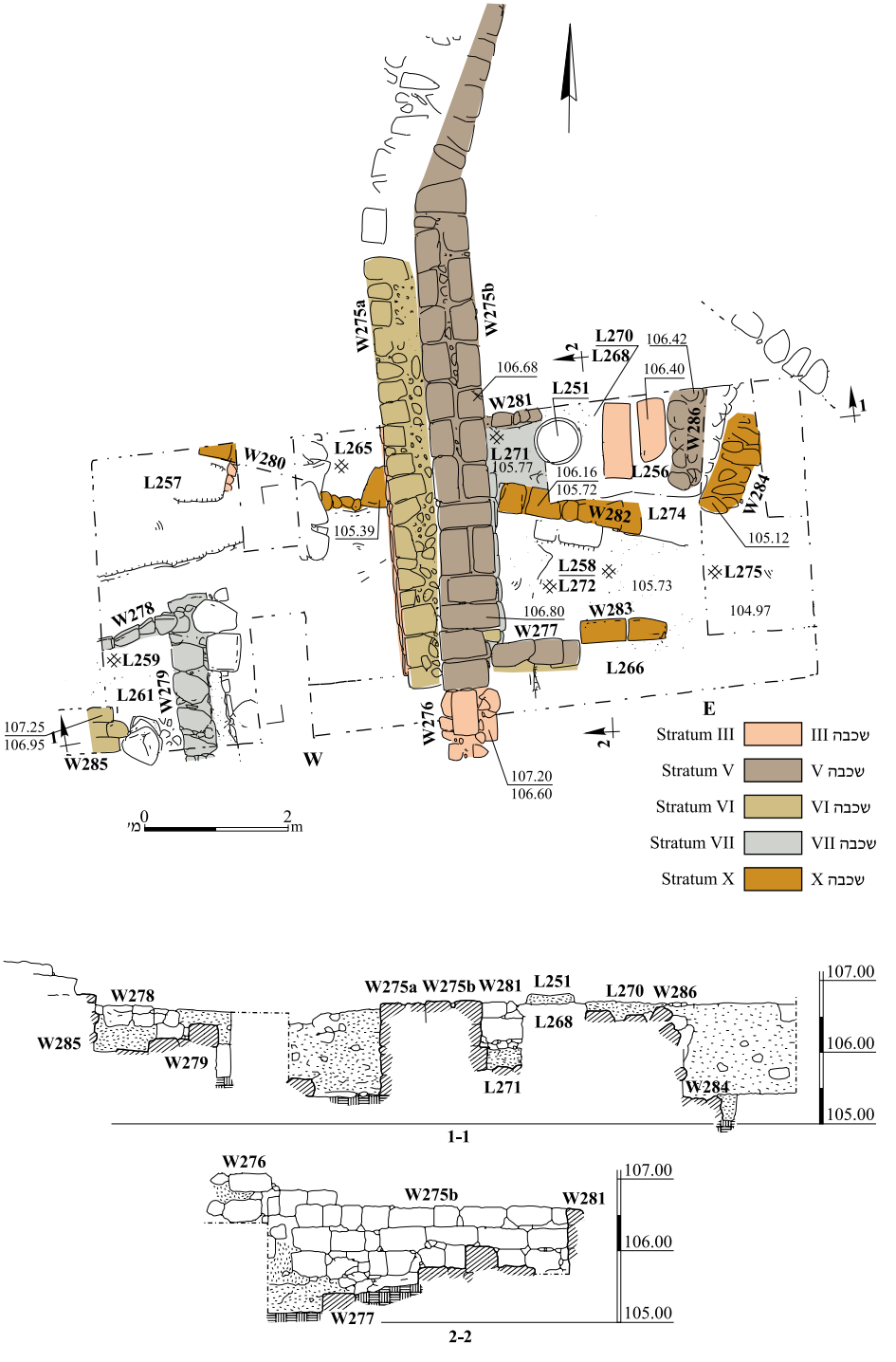

תכנית 7. שטח I, תכנית וחתכים.

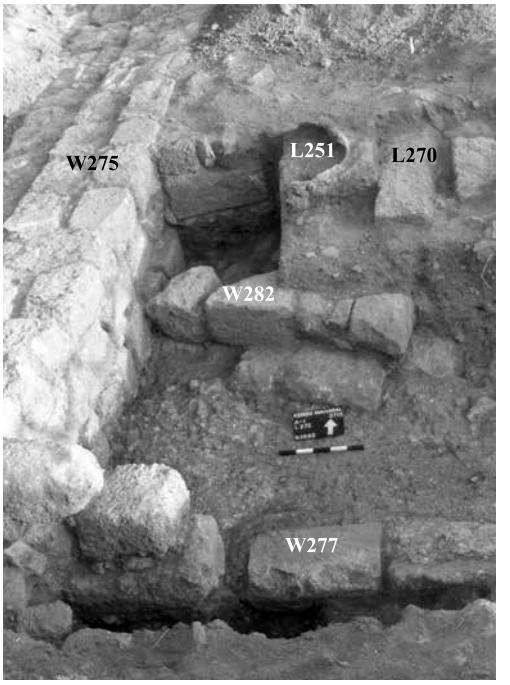

איור 10. שטח I, קיר 275 והריבוע שממזרח לו, לצפון.

איור 11. שטח I, קיר 275 והריבוע שממערב לו, מבט לדרום.

איור 12. שטח I, הטבון (L251) מבט לצפון־מזרח.

שכבה V (המאה הי״א לסה״נ). קיר 275a משכבה VI עובה בבניית קיר גזית חדשה בצדו המזרחי (275b). אל הקיר המעובה ניגשים ממזרח קירות 277 ו־281. קיר 275b נבנה מעל רצפת אבן F271 בצפון, ועל רצפת גיר F272 בדרום — שתיהן משכבה VII. תעלת היסוד של הקיר חותכת את שכבת השרפה (L258), המתוארכת למאה הט׳ לסה״נ (ר׳ לעיל). אל קירות 275b, 277 ו־281 ניגשת רצפה (F270; Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 2:2, 3), שמעליה נבנה טבון (L251; איור 12). ממצא כלי החרס מהמפלס שניגש לטבון (L271) ומהתשתית שלו (L268) מתארך את השימוש בטבון למאה הי״א לסה״נ (Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 2:1, 4). ממזרח לטבון נחשפו שתי אבנים שטוחות וגדולות וקיר תמך (W286); בבניית הקירות שימשו אבנים מקירות קדומים שנשדדו (W282, ו־W279). הצטברות של עפר אדמדם (L256) שכיסתה את הטבון מלמדת שהוא יצא מכלל שימוש בשכבה IV (ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 2:5, 7–12).

שכבה III (התקופה הממלוכית). בשלב זה נשדדו אבני קירות 277 ו־281 משכבה V, ובתעלת השוד 266 הצטבר מילוי פריך ובו רבדים שרופים. הממצא הקרמי מתעלת השוד ומהמפלס שחתם אותו (L254) מתוארך לשכבה זו (ר׳ Cytryn-Silverman, this volume: Fig. 3:3). מעל הקצה הדרומי של קיר 275b נבנה קיר צר יותר (W276), ללא יסודות עמוקים.

שכבה I (בתר 1948). בורות ותעלות שפגעו בשרידים קדומים נחפרו בחלקים הדרומיים של השטח.

תכנית 8. שטח K, תכנית וחתך.

שטח K (תכנית 8; איור 13)

שכבה VII (התקופה הביזנטית). התגלו מתקן חצוב, מחצבות וחציבות מסוגים אחדים. המתקן, שרק חלקו המזרחי נחשף בריבוע הדרומי וייעודו אינו ברור, כולל שני משטחים: משטח עליון צר (L636; 0.7 מ׳ רוחב), ובו בור מלבני חצוב (L636a; 0.55 × 0.70 מ׳) שלא נחפר, ומשטח תחתון (L639; 2.1 מ׳ רוחב), שבפינתו הדרומית־המזרחית שתי מדרגות חצובות. מצפון למתקן נתגלתה מחצבה (L613, L644), שבחלקה הצפוני תעלה חצובה (L635). ממזרח למחצבה L613/644 נחשפה מחצבה נוספת, קטנה יותר (L620; 0.9 × 1.1 מ׳). כן נתגלו בכל השטח חציבות קטנות משלושה טיפוסים: (א) ספלולים עגולים (L629, L647; 0.6 ר־0.9 מ׳

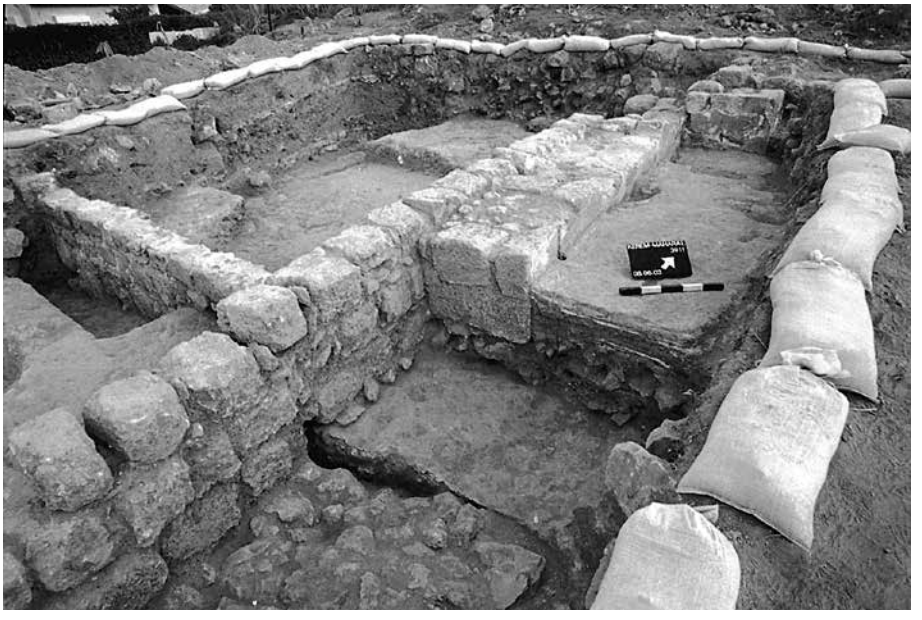

איור 13. שטח K, מבט כללי לצפון־מערב.

קוטר בהתאמה); (ב) ספלולים סגלגלים (L614, L615, L631; 0.6–0.7 × 0.4 מ׳); (ג) חציבות מלבניות שפינותיהן מעוגלות (L643, L645, L636a; 0.9–1.8 × 0.3–0.5 מ׳), שכמותן נחשפו גם בגבעה הדרומית (שטחים F10–11, F16, F17, F20 ו־F21; ר׳ להלן). המילוי בספלולים ובחציבות (L620, L631, L636a, L643) הכיל שברי כלי חרס מהתקופה הפרסית עד התקופה הביזנטית (החרסים זוהו על־ידי פטר גנדלמן וכארם סעיד, לא אוירו).[9] נראה שהמתקן, המחצבות, ואולי גם החציבות והספלולים, שימשו עד התקופה הביזנטית. סביר להניח שהחציבות, הספלולים, וכנראה גם המחצבות, קדומים יותר.

שכבה IV (המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ). במערב השטח נחשפו קטעים מרצפת גיר כתוש, מהודק, שכיסתה את רוב שטח החפירה (F616, F625). קטע נוסף של רצפה (F649), קטן יותר, נחשף במרכז הריבוע הצפוני וניגש ממזרח לקיר 628. הקיר בנוי מאבני גוויל קטנות, מלוכדות בטיט־סיד לבן, ומושתת על הסלע ועל חציבה משלב VII (L643). על סמך הממצא הקרמי שנתגלה במילוי מתחת הרצפות, במחצבה משכבה VII (L613; החרסים זוהו על ידי פטר גנדלמן, לא אוירו) והמיקום הסטרטיגרפי ניתן ליחס את השרידים לשכבה זו.

שכבה III (התקופה הממלוכית; איור 13). נתגלה חלקו המערבי של מבנה (W646, W602, W607; 8.1 מ׳ רוחב). הקירות הדרומי (W607) והמערבי (W602) צרים למדי (0.3 מ׳ רוחב) ובנויים מאבני גזית שהונחו על החציבות משכבה VII וחותכים את רצפת הטיח (F649) משלב IV. הקיר הצפוני (W646) עבה יותר (0.8 מ׳ רוחב), ובחלקו המערבי היה כנראה פתח. הקיר הדרומי (W607) השתמר לגובה שלושה נדבכים, והוא מושתת על הסלע. אל קיר 602 צמודות אומנות גזית (W632, W623; 0.7 מ׳ רוחב; ספסלים?). בפינת המבנה

[9] בשל הכמות המעטה של החרסים ואיכות ההשתמרות שלהם בשטח K הם לא אוירו אלא רק זוהו: הקדומים, על ידי פטר גנדלמן, והמאוחרים, על ידי עדנה שטרן.

הצפונית־המערבית נחשפו שני קירות (W627 ,W624), שייתכן כי היו אומנה או עיבוי מאוחר שנועד לחזק את פינת המבנה. הפן הפנימי של קירות המבנה טויח בטיח הידראולי לבן, ואליהם ניגשת רצפת טיח לבנה (F618 ,F619). בפינה הדרומית־המערבית נחשפה רצפת אבן (F638). האומנות והטיח ההידראולי מצביעים על האפשרות שמבנה זה היה למעשה מאגר מים. על סמך הממצא הקרמי מתחת הרצפות (L630; החרסים זוהו על ידי פטר גנדלמן, לא אוירו) והמיקום הסטרטיגרפי ניתן לייחס את השרידים לשכבה זו.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי; איור 13). אל המבנה משכבה III ניגשים שלושה קירות משכבה II: אל הפינה הדרומית־המערבית מדרום ניגש קיר 610, הבנוי אבני גוויל קטנות והשתמר לגובה שני נדבכים; אל קיר 602 ניגש ממערב קיר 640, הבנוי ברובו מאבני גזית והשתמר לגובה של ארבעה נדבכים; ואל הפינה הצפונית־המערבית ניגש ממערב קיר 626 הבנוי מאבני גוויל קטנות והשתמר לגובה שני נדבכים. רצפת טיח (F606) שנחשפה ממערב לקירות 610 ו־602 שייכת כנראה גם היא לשכבה זו על סמך המיקום הסטרטיגרפי והממצא הקרמי מהרצפה והמילוי מעליה (L606; החרסים זוהו על ידי פטר גנדלמן, לא אוירו). נראה שהמרחב שממערב לקירות 602 ו־610 שימש חצר קטורה שהייתה מחולקת באמצעות קיר 640, וכי רצפות הגיר הכתוש משכבה IV והמחצבות והמתקן שמולאו בעפר, שימשו לה רצפה. ייתכן שקטע של רצפת הטיח שנחשף סמוך לפינה הצפונית־המערבית של החפירה (F601) שייך גם הוא לשכבה זו.

שטח L (תכנית 9)

שכבה VII (התקופה הביזנטית). מתחת לרצפות של שכבה IV ועל הסלע נחשפו קירות 677 ו־688, הבנויים מאבני גוויל גדולות ויוצרים ביניהם פינה. המילוי (L674) שניגש לקירות הכיל שברי חרסים מהתקופה הביזנטית (סעיד 2006: איור 5:3–5).

שכבה IV (המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ). על הקירות משכבה VII נבנה חדר קטן (L675; 2.0 × 2.2 מ׳). שלושת קירותיו (W658, W662, W652) השתמרו לגובה חמישה נדבכים (1.6–1.8 מ׳), והם בנויים מאבני גזית מלוכדות בטיט, חלקן גדולות במיוחד (0.25 × 0.60 × 0.30 מ׳ בחלק מקיר 652). רצפת החדר (F675) עשויה טיח ומושתתת על מילוי של אדמה מהודקת. הכניסה לחדר הייתה מצפון, ונקבעה בה אבן סף, ובה פותה. מצפון לחדר נחשפה רצפה מגיר כתוש, מהודק (F683), ומתחתיה נמשכת תעלת ניקוז (L684) מקורה באבני גוויל שטוחות, שחלקן נמצאו באתרן. את רצפת הגיר תחם בצפון קיר 685, ומעבר לו נחשפו קטעים של רצפה מאבני גזית (F676, F681). נראה כי שרידים אלה היו חלק ממכלול גדול מאוד שהיה בנוי ברובו מאבני גזית, כנראה מבנה ציבור.

שכבה III (התקופה הממלוכית). בריבוע הדרומי הונחה רצפת אבן (F657, F664) שניגשה לקירות החדר משכבה IV אשר המשיכו לשמש בשכבה III. מצפון לרצפה זו נתגלה חדר 669 (2 מ׳ רוחב), שממנו נחשפו שלושה קירות (W659, W670, W671) ורצפת גיר כתוש (F669) הניגשת אל הקירות ומושתתת על אבני גוויל.

כיוון שרוב הלוקוסים בשכבות III–IV לא היו נקיים, והממצא הקרמי שנמצא בהם מעורב מהתקופות האסלאמית הקדומה והממלוכית (סעיד 2006: איור 5:6–26), השרידים יוחסו לשכבות הללו לפי מיקומם הסטרטיגרפי.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). בחלק הדרומי של השטח נחשפה תעלה מלוחות אבן מטויחים (L653). בקצה הצפוני נחשפה רצפת טיח (F679) המושתתת על אבני גזית גדולות. במרכז הריבוע

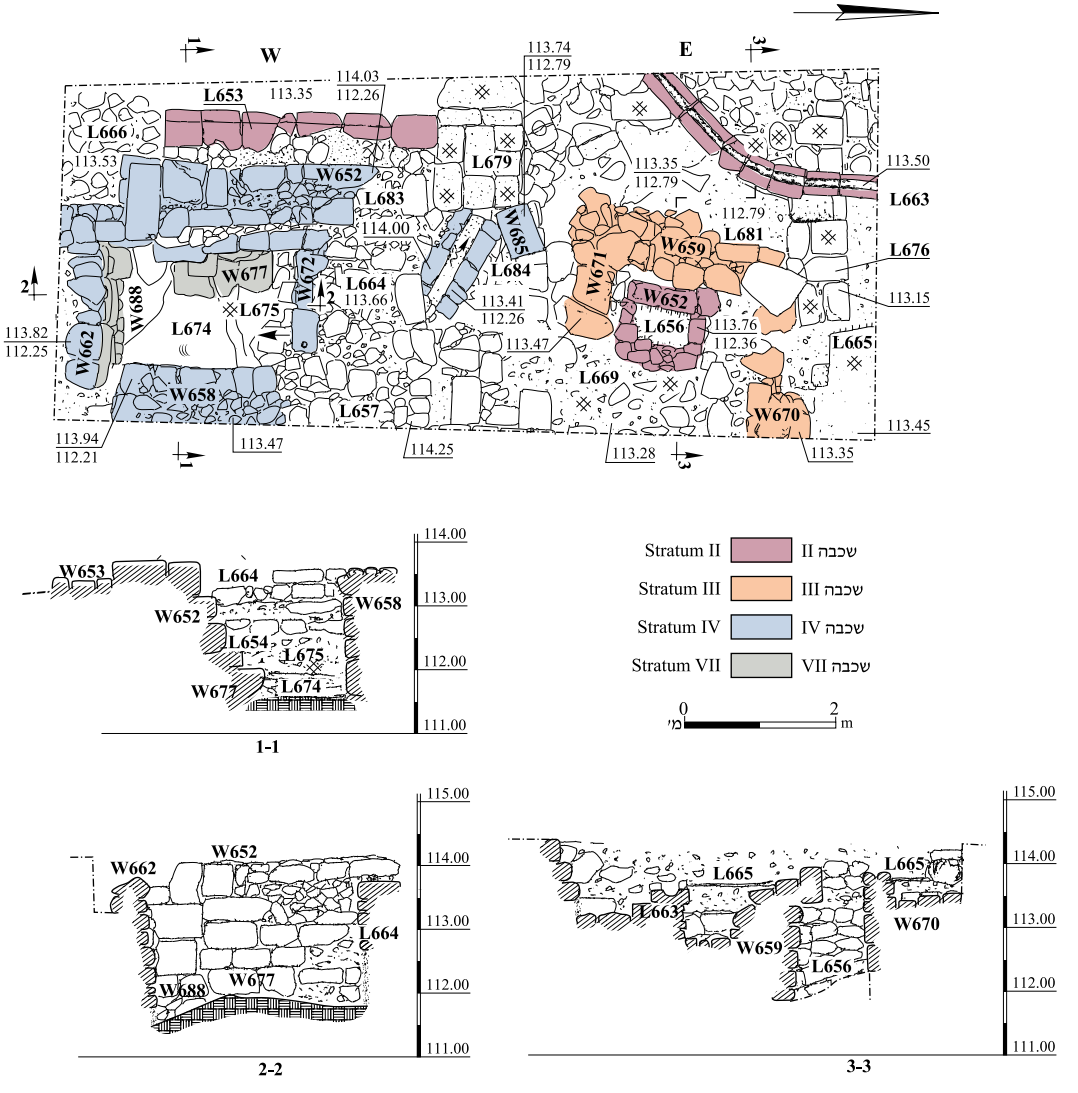

תכנית 9. שטח L, תכנית וחתכים.

הצפוני נחשף בור מים פעמוני (L656), שחתך את שרידי שכבה III, ומצפון לו נתגלתה רצפה מגיר כתוש (F665), הניגשת לתעלת אחרת הבנויה מאבני גזית (L663). על סמך אופי הבנייה והרצפות, ולפי המיקום הסטרטיגרפי, ניתן לייחס את השרידים לשכבה זו.

שטח L2 (תכנית 10)

שכבה VII (התקופה הביזנטית). נחשף קיר גזית (W695; 1 מ׳ רוחב) שהשתמר לאורך כ־10 מ׳ ולגובה שלושה נדבכים. אל הקיר ניגשת ממערב רצפה מאבני גוויל גדולות (F699; עד 0.5 מ׳ אורך כל אבן). נראה שקיר זה, שנמשך צפונה אל מחוץ לתחום החפירה, היה חלק ממבנה גדול ומפואר, אולי מבנה ציבור, או שנבנה כקיר תמך לרחבה בראש הגבעה. במילוי מעל הרצפה ומתחתיה נתגלו מעט חרסים מהתקופה הביזנטית (סעיד 2008: איור 4:10–12).

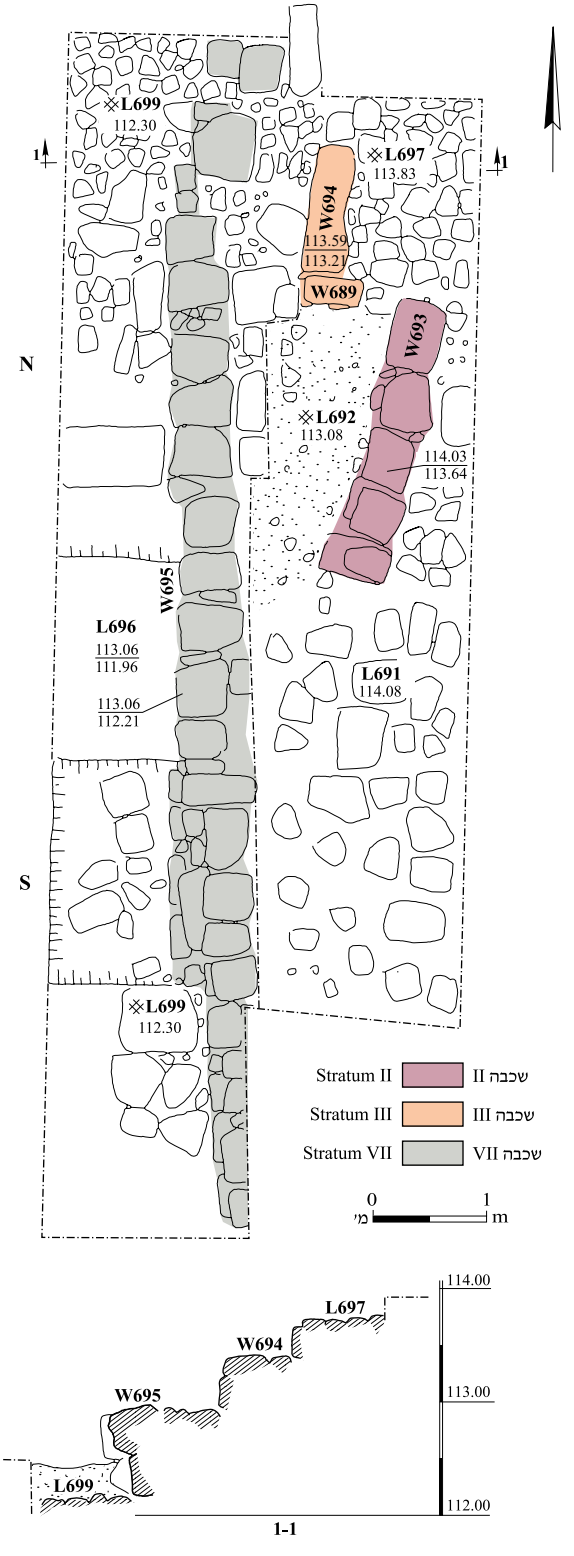

תכנית 10. שטח L2, תכנית וחתך.

שכבה III (התקופה הממלוכית). בפינה הצפונית־המזרחית של השטח נחשפה פינה של מבנה. הקיר המערבי (W694) בנוי מאבני גזית והשתמר לאורך 3 מ׳. מן הקיר הדרומי (W689) השתמרה רק אבן אחת. אל הקירות ניגשת רצפה מאבני גוויל (F697), ורצפת גיר כתוש (F692) ניגשת מדרום אל קיר 689. על סמך הממצא הקרמי מהקיר (סעיד 2008: איור 4:6–9) והמיקום הסטרטיגרפי ניתן לייחס את השרידים לשכבה זו.

שכבה II (התקופה העות׳מאנית וימי המנדט הבריטי). מעל הרצפות של שכבה III נחשף קיר 693 הבנוי במרושל מאבני גזית, ומדרום לו נתגלתה מפולת של אבני גוויל (L691). במילוי שמעליו הושתת הקיר (מעל רצפות שכבה III) נמצאו חרסים המתוארכים לתקופות הממלוכית והעות׳מאנית (סעיד 2008: איור 4:1–5).

הגבעה הדרומית

שרידי בנייה

שטח F1. בראש הגבעה נחשפו שלושה בדלי קירות (W1–3): שניים מהם (W1 ו־W2) יוצרים פינה, והשלישי (W3) מרוחק מהם 9.5 מ׳ לכיוון צפון. הקירות השתמרו לגובה של עד שני נדבכים, והם עשויים מאבני גוויל מלוכדות בחומר מליטה בהיר. אל הקירות ניגשו רצפות של סלע מיושר ורצפת גיר כתוש מהודק. בנייה זו אופיינית לתקופה העות׳מאנית באתר.

שטח F9 (תכנית 11; איור 14). בשיפוליה הצפוניים של הגבעה נחשפו קטעים של שלושה חדרים הבנויים כנראה בטור מצפון לדרום; החדר הצפוני הוא הרחב שבהם (מעל 5 מ׳). קירות 6, 7 ו־9 בנויים היטב מאבנים

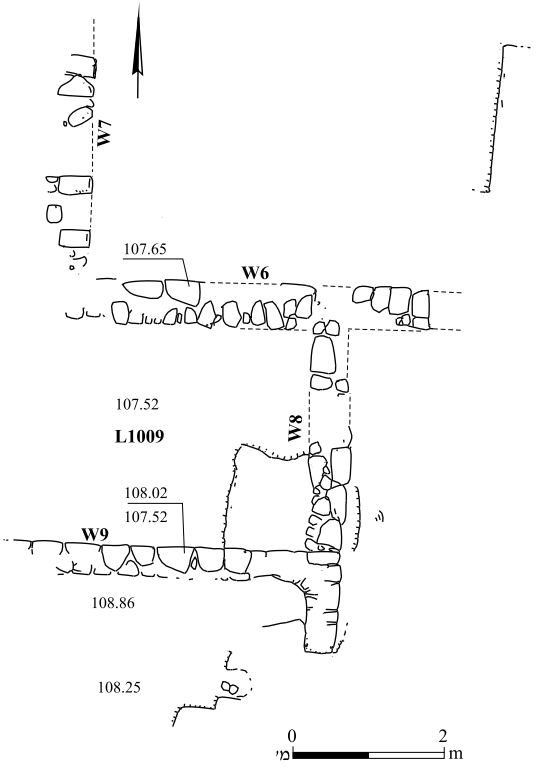

תכנית 11. שטח F9.

איור 14. המבנה העות׳מאני (F9), מבט לדרום.

מרובעות מסותתות למחצה, בשילוב אבני גוויל מלוכדות בטיט בהיר. קיר 8 מחבר בין החדרים הצפוני והדרומי, בנוי במרושל, ללא חומר מליטה, ואפשר שהוא סתימה מאוחרת. רצפות סלע וגיר כתוש מהודק (F1009) ניגשו לקירות אלה. בנייה זו אופיינית לתקופה העות׳מאנית באתר.

שטח F12 (תכנית 12). במרכז המדרון המזרחי, מדרום לשטח F10–11, נתגלו בדלי קירות הבנויים מאבנים מרובעות, מסותתות למחצה, ואבני גוויל ללא חומר מליטה (לעתים רק טיט בוץ), שאליהם ניגשות רצפות מגיר לבן, כתוש ומהודק. בנייה זו אופיינית לתקופה העות׳מאנית באתר.

מחצבות

על הגבעה נמצאו מחצבות משני טיפוסים, לפי הגדרותיהם של ספראי וששון (תשס״א:4–7): מחצבת מדרגות ומחצבת ׳חצר׳. החציבה בשיטת המדרגות היא פרי תכנון של החוצבים, אך גם פועל יוצא של מלאכת החציבה עצמה. כדי להקל על תהליך החציבה וניתוק האבן מן הסלע יצרו החוצבים מדרגות, שגודלן נקבע בהתאם לגודל האבן הרצויה (איור 15). בשיטה זו אפשר להגיע כמעט לכל פינות האבן הנחצבת וצדדיה. במחצבה חצר מרובעת סגורה או פתוחה. ניתן להעריך את נפח האבן שהוצאה מהן, ומכאן גם את ההיבט הכלכלי של ענף החציבה. גודל החצרות מתאים לעבודתו של פועל אחד או שניים שעבדו תחת חסותו של קבלן גדול, באופן שניתן היה למדוד את קצב עבודתם ותפוקתם.

שטח F10–11 (תכנית 12). נחשפו במלואן חמש מחצבות ׳חצר׳ קטנות (L1101, L1113, L1122, L1132, L1135), והן מאפשרות להציג תמונה אופיינית של כלל המחצבות בגבעה. המחצבות קטנות למדי (8–22 מ״ר). לפי גודל האבנים שחציבתן לא הושלמה במחצבות שבמרכז החפירה (L1132, L1135), ולפי תעלות החציבה וסימני הניתוק שנותרו בסלע לאחר הוצאת האבנים, ניתן להסיק שנחצבו בהן אבנים בגודל 0.60–

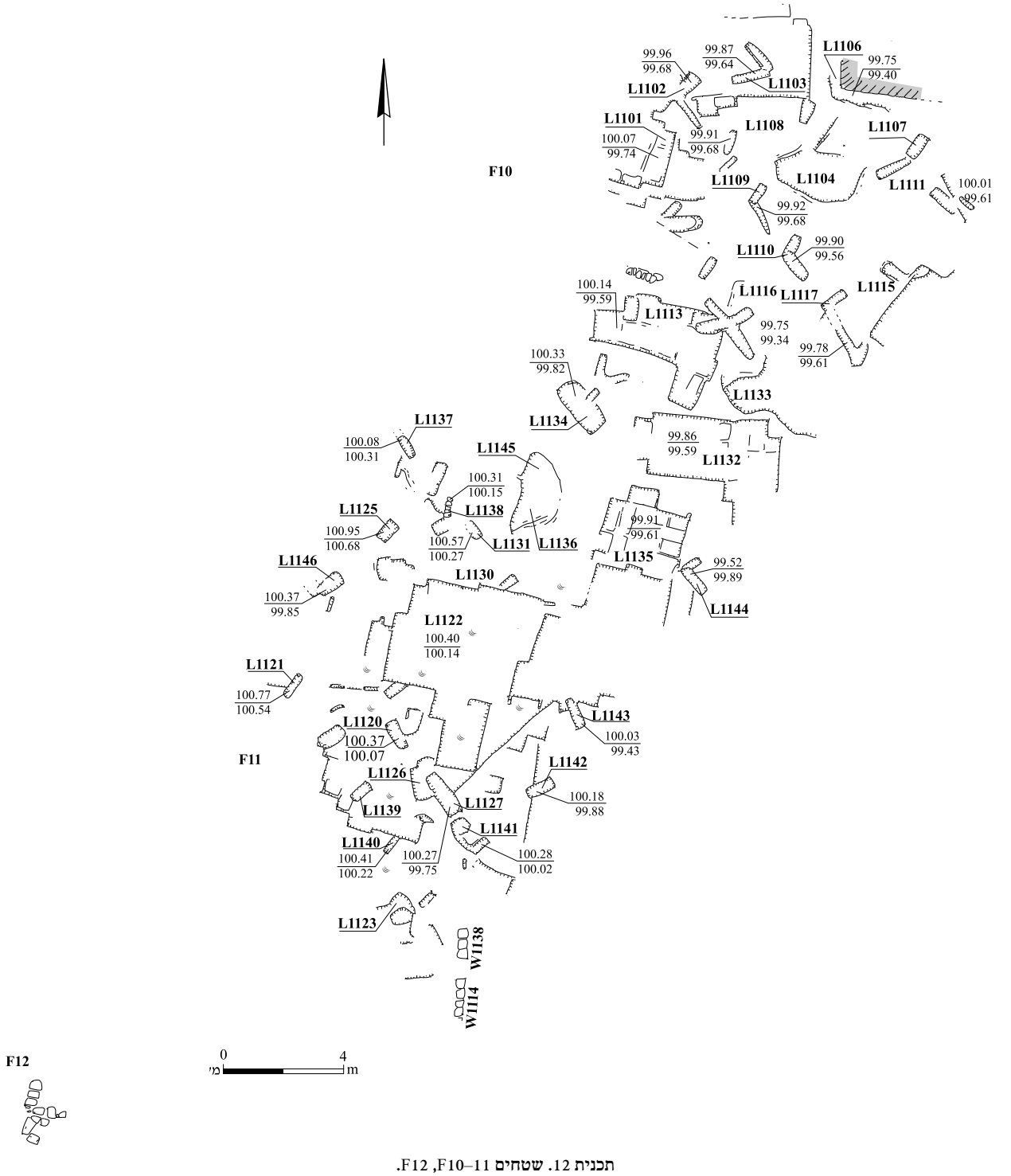

תכנית 12. שטחים F10–11, F12.

איור 15. מחצבת מדרגות.

0.70 × 0.50–0.40 × 0.35–0.25 מ׳. לפי עומק המחצבות וסימני החציבה, הן נוצלו רק לחציבה של שכבת אבנים אחת, בשל השתנות סוג המסלע: השכבה העליונה הייתה מסוג נארי (עד עומק 0.4 מ׳), סלע קשה האופייני לבנייה הביזנטית באתר, והשכבה התחתונה הייתה שכבת קרטון רך. בחלק מפינות המחצבה נחשפו תעלות חציבה רחבות (5–7 ס״מ) ומשופעות, שנועדו לניתוק האבן מהסלע בעזרת מוט ברזל. לפי הממצא הקרמי מהמילוי בתעלות החציבה ומפסולת החציבה בתחתית המחצבות (L1113, L1122, L1132, L1135), ניתן לתארך את הפעילות בהן לתקופה הביזנטית (החרסים זוהו על ידי פטר גנדלמן, אך לא אוירו בשל השתמרותם הדלה). מחצבות נוספות נחשפו גם בשטחים H ו־K בגבעה הצפונית (תכניות 6, 8).

שטח F18 (תכנית 13; 13 × 20 מ׳). נחשפה מחצבת מדרגות הפתוחה כלפי מזרח וצפון, וניתן להבחין בה בתעלות חציבה ובתעלות הניתוק של האבנים. כמו כן, נמצאו במקום אבנים שנחצבו, אך נפסלו משום שנסדקו או שהיו מסלע באיכות ירודה. מחצבות נוספות מטיפוס זה נחשפו בשטחים F5 ו־F7 (תכניות 14, 15).

שטח F4 (תכנית 14; 2.5 × 5.0 מ׳). נחשפה מחצבת ׳חצר׳ קטנה. בדופן הצפונית שלה ניכרים סימנים של שלוש מדרגות חציבה ותעלת חציבה משופעת, ובדופן המערבית נותרה אבן שנחצבה בחלקה ולא הוצאה (0.6 × 1.3 מ׳). מחצבות מסוג זה נמצאו גם בשטחים F6, F15 ו־F16 (תכניות 15–18).

ספלולים וחציבות

ברוב שטחם של המדרונות הצפוני והצפוני־המזרחי של הגבעה נחשפו ספלולים חצובים בסלע הנארי. ריכוז גדול של כ־60 מהם נמצא על פני כ־500 מ״ר בשטחים F10–11, F17, F20 (תכניות 12, 19, 20), וכ־20 נוספים בשטחים F16 ו־F21 (תכניות 17, 21). מכאן, שאף שרק חלקים קטנים מן האתר נחפרו, אפשר להעריך כי תפרוסת הספלולים הייתה בממוצע של ספלול אחד בכל 8.3 מ״ר. למרביתם צורה סגלגלה (איור 16) או מלבנית, לרוב עם פינות מעוגלות (איור 17), אך נחשפו גם ספלולים עגולים וכאלה בעלי צורות אחרות. בשטח F10–11 (תכנית 12) נחשפו ספלולים בצורת פרסה (L1141) או V (L1103; איור 18), שלעתים אחת מזרועותיו ארוכה יותר (L1110). כמו כן, נחשפה חציבה בצורת צלב (L1116) שאחת מזרועותיו מתעקלת.

איור 16. שטח F17, ספלולים סגלגלים, מבט לצפון־מערב.

איור 17. שטח F16, ספלול מלבני, מבט לדרום־מזרח.

איור 18. שטח F11, ספלול בצורת V ופינת מבנה עות׳מאני, מבט למזרח.

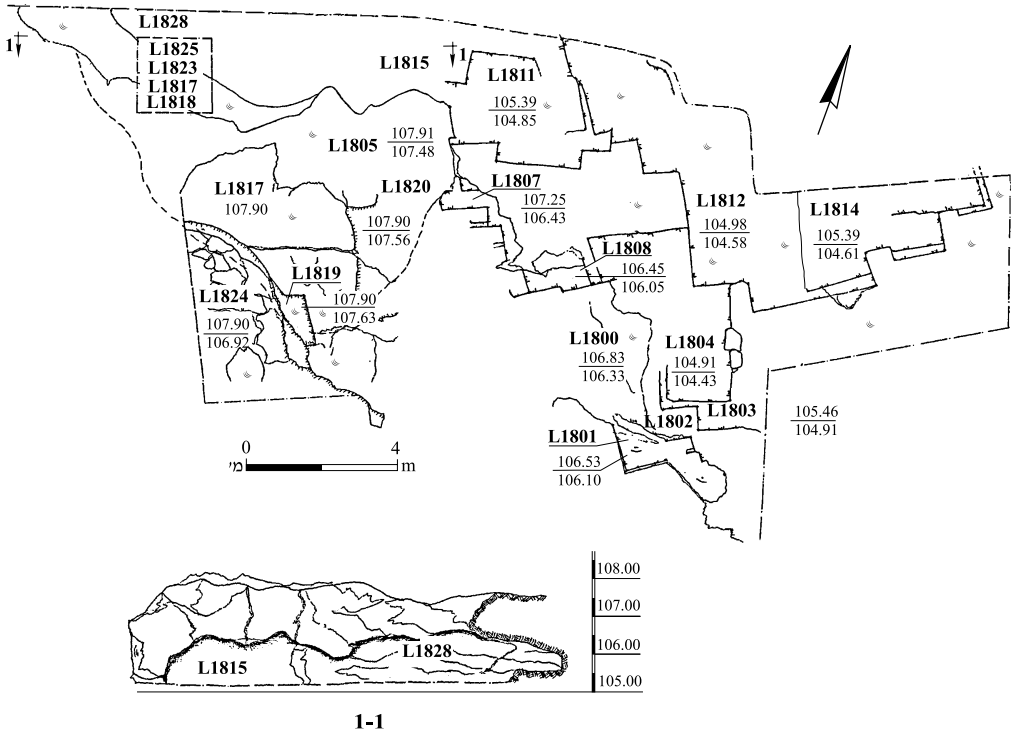

תכנית 13. שטח F18, תכנית וחתך.

לעתים הספלולים מסודרים בטור, למשל בשטח F20 (תכנית 20); מרביתם חצובים לעומק 0.25–0.50 מ׳, ברוחב 0.20–0.55 מ׳ ובאורך עד 3.5 מ׳. במרבית המקרים דופנות הספלולים זקופות, ובנקודת החיבור שלהם עם הקרקעית הן מתעגלות ויוצרות חתך בצורת U. לעתים נחצב ספלול לתוך ספלול קדום יותר, וכתוצאה מכך הם מתחברים (למשל, L1103, L1144 בשטח F10–11; תכנית 12). חלקם נפגעו מן המחצבות (איור 19), עדות לכך שהמחצבות מאוחרות לספלולים. חלל הספלולים היה מלא באדמה חרסיתית כהה ועשירה בפריטי צור. מרבית פריטי הצור היו גושים טבעיים או פסולת תעשייה, אולם ניתן להבחין גם בגרעינים, להבים ולהבונים. לפי הסימנים על כלי הצור הם נמצאו באתרם ולא עברו תהליך הרבדה משנית; רובם מיקרוליתים השכיחים בתקופה האפי־פליאוליתית, כנראה מהתרבות הכבארית הגיאומטרית (ר׳ Marder, this volume). בזיקה לספלולים יש לציין את קירות 1114 ו־1138 בשטחים F10–11 (0.2 × 0.3 מ׳; גובה 0.15 מ׳; תכנית 12). כיוון שקירות אלה נפגעו ממחצבה ביזנטית, נראה שהם קדומים יותר, וייתכן שהיו קשורים לפעילות בספלולים.

גם בגבעה הצפונית התגלו ספלולים וחציבות מכל הטיפוסים: בשטח K (תכנית 8; L614, L615, L629, L631, L643, L645, L647) ובשטח E (תכנית 22; איור 20), שם נחשפו ארבע חציבות מלבניות (L404–401; 0.5 × 1.5–2.0 מ׳). החציבות מסודרות בצורת מלבן (3.0 × 5.4 מ׳), וייתכן ששימשו תעלות יסוד לפינות מבנה שעמד במקום. בשטח G נחשפו שתי חציבות (תכנית 5; L517, L518; 0.5–0.6 × 1.8 מ׳, עומק 0.6 מ׳), שזמנן קדום לשכבה VII (התקופה הביזנטית).

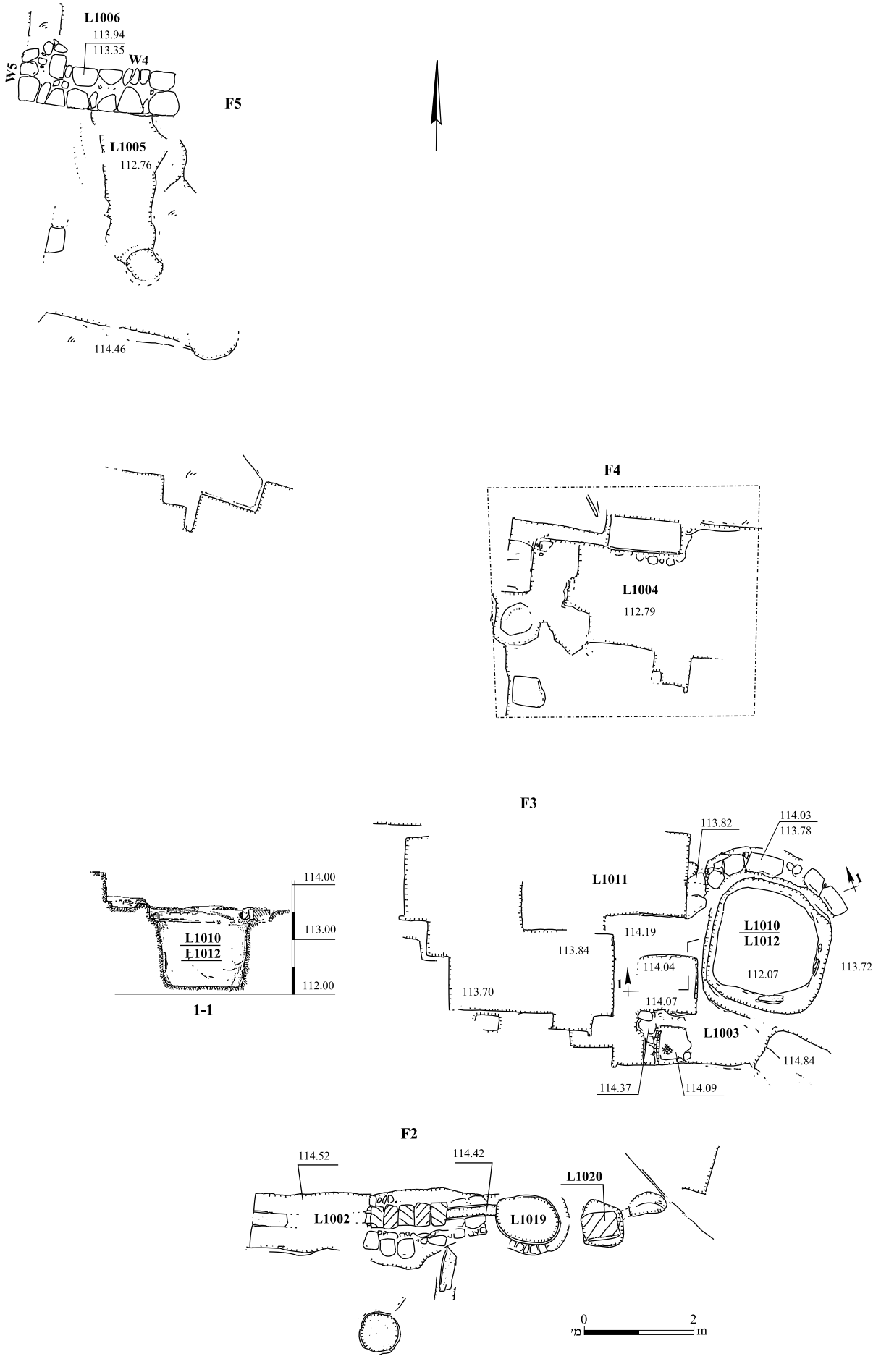

תכנית 14. שטחים F2, F3, F4, F5, תכנית וחתכים.

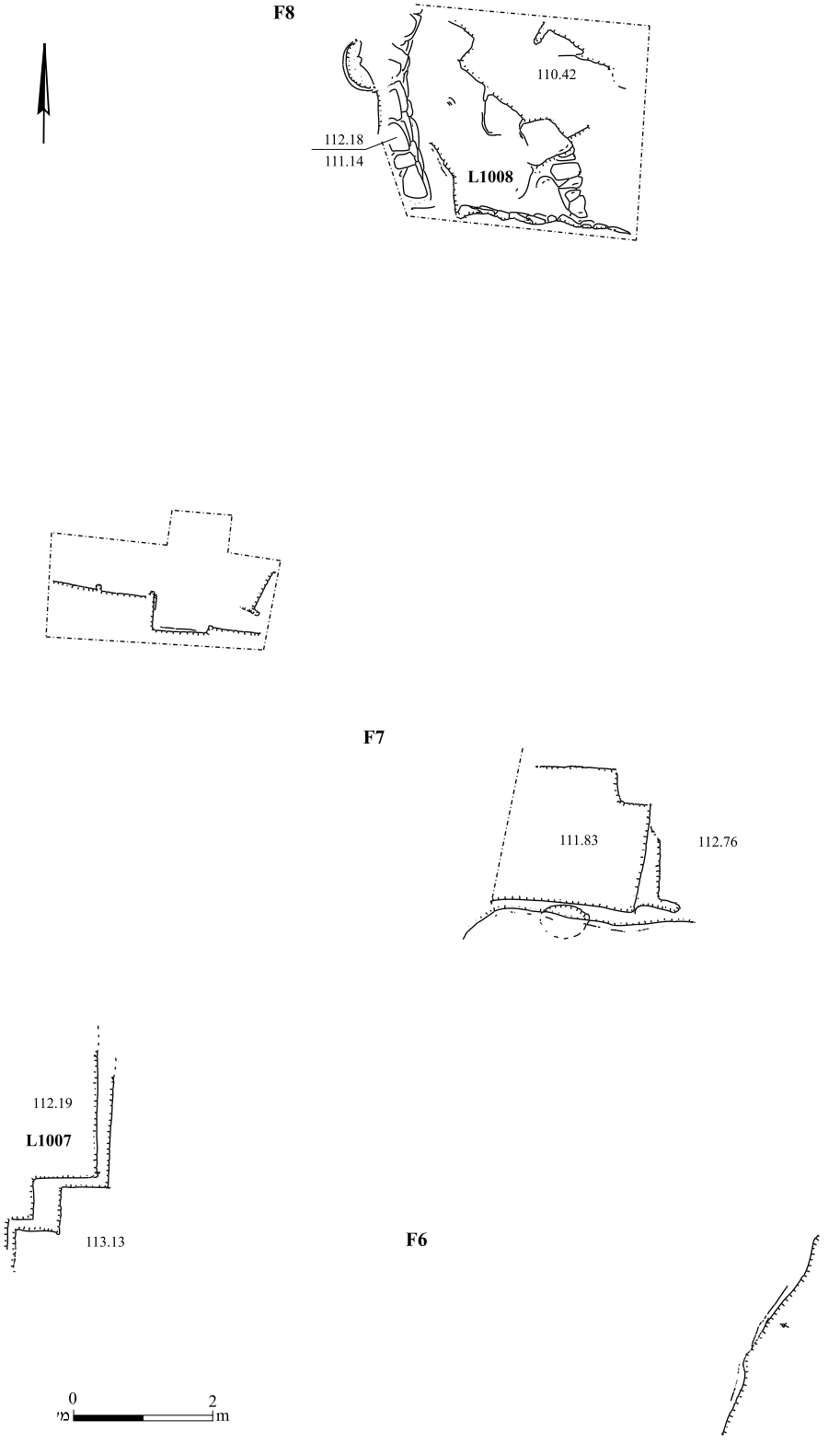

תכנית 15. שטחים F6, F7, F8.

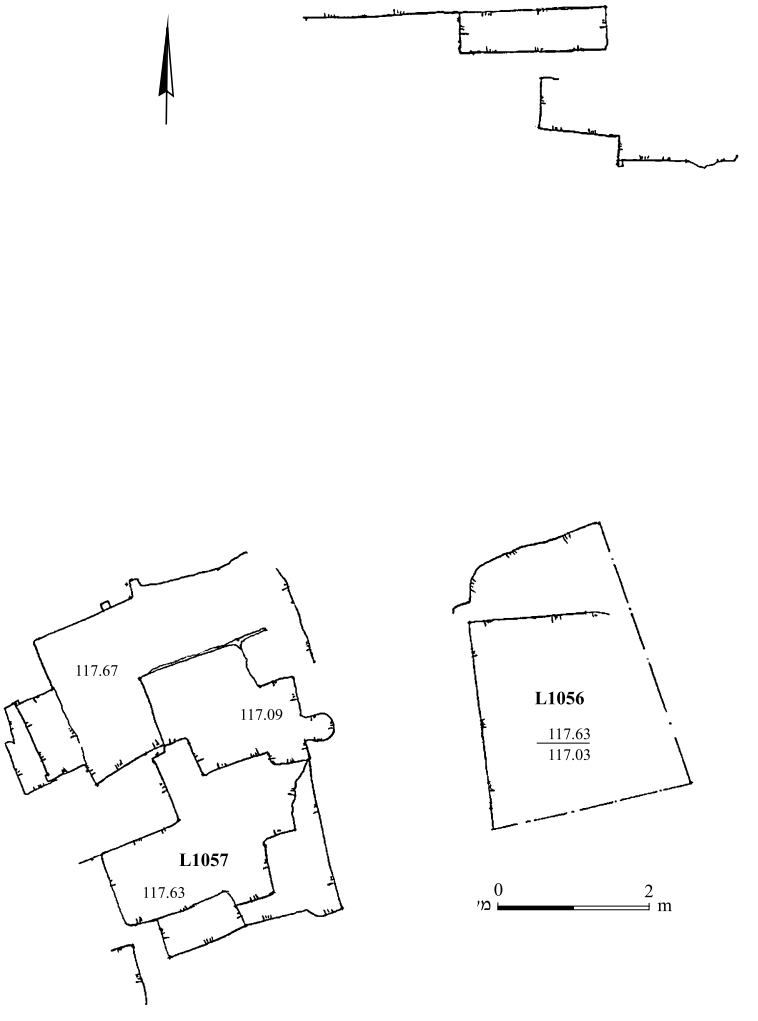

תכנית 16. שטח F15.

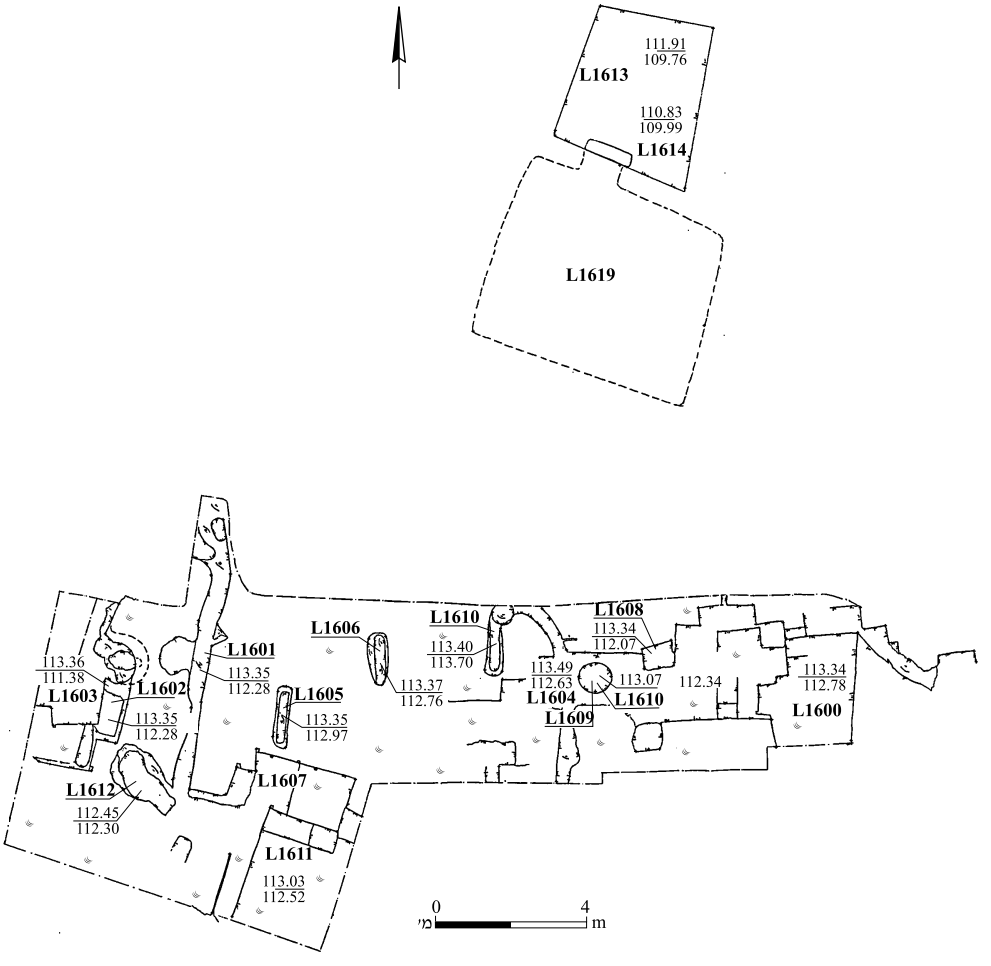

תכנית 17. שטח F16.

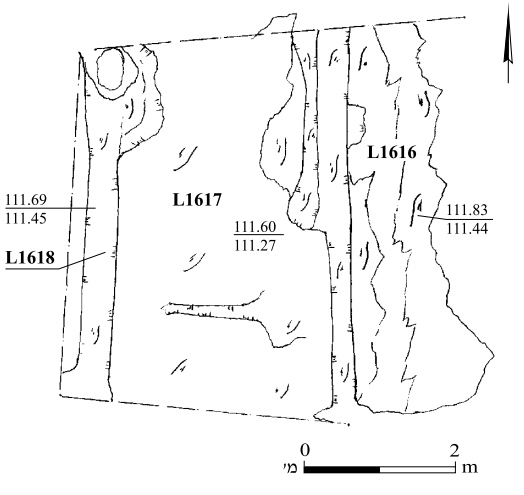

תכנית 18. שטח F16.

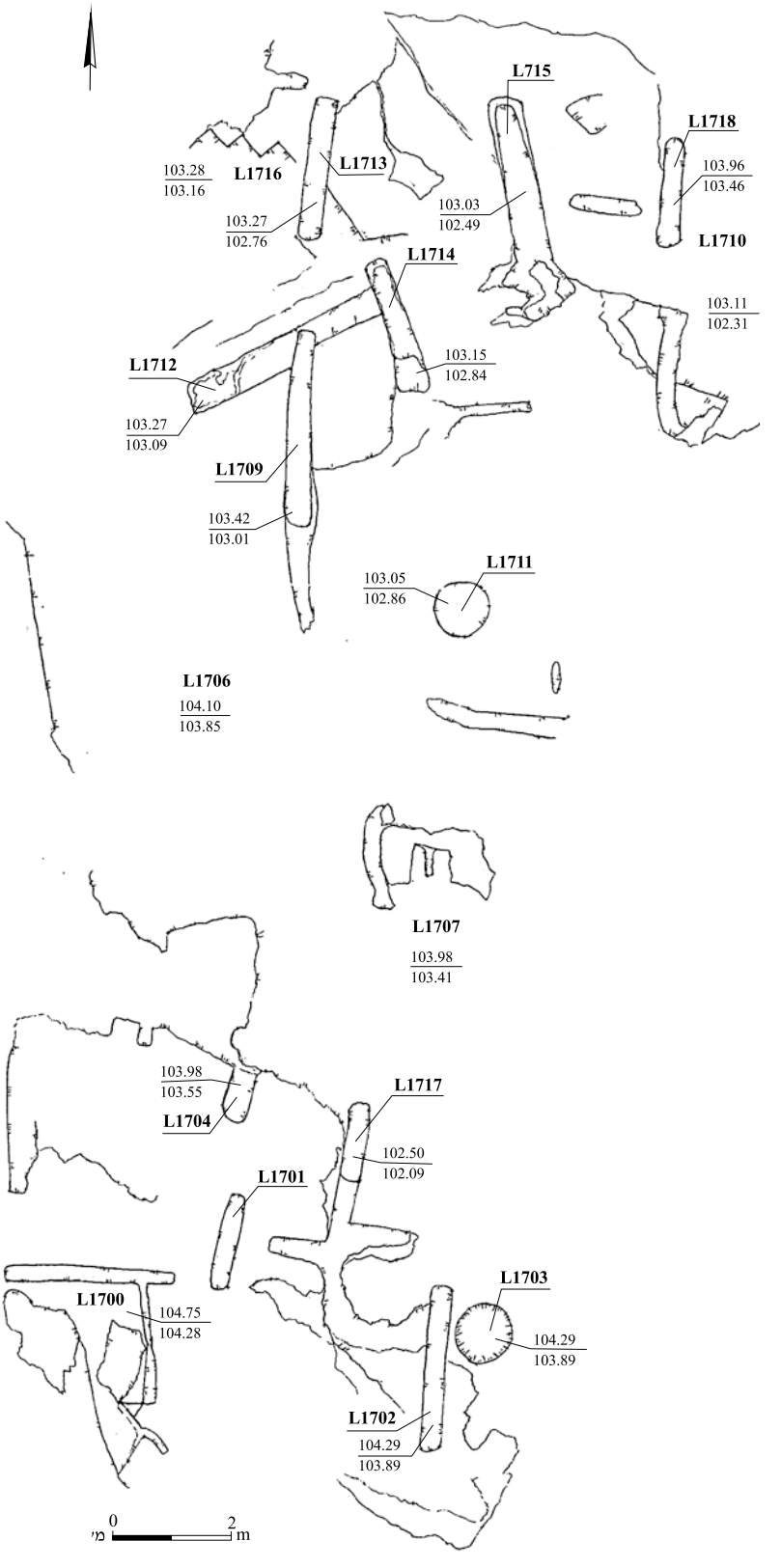

תכנית 19. שטח F17.

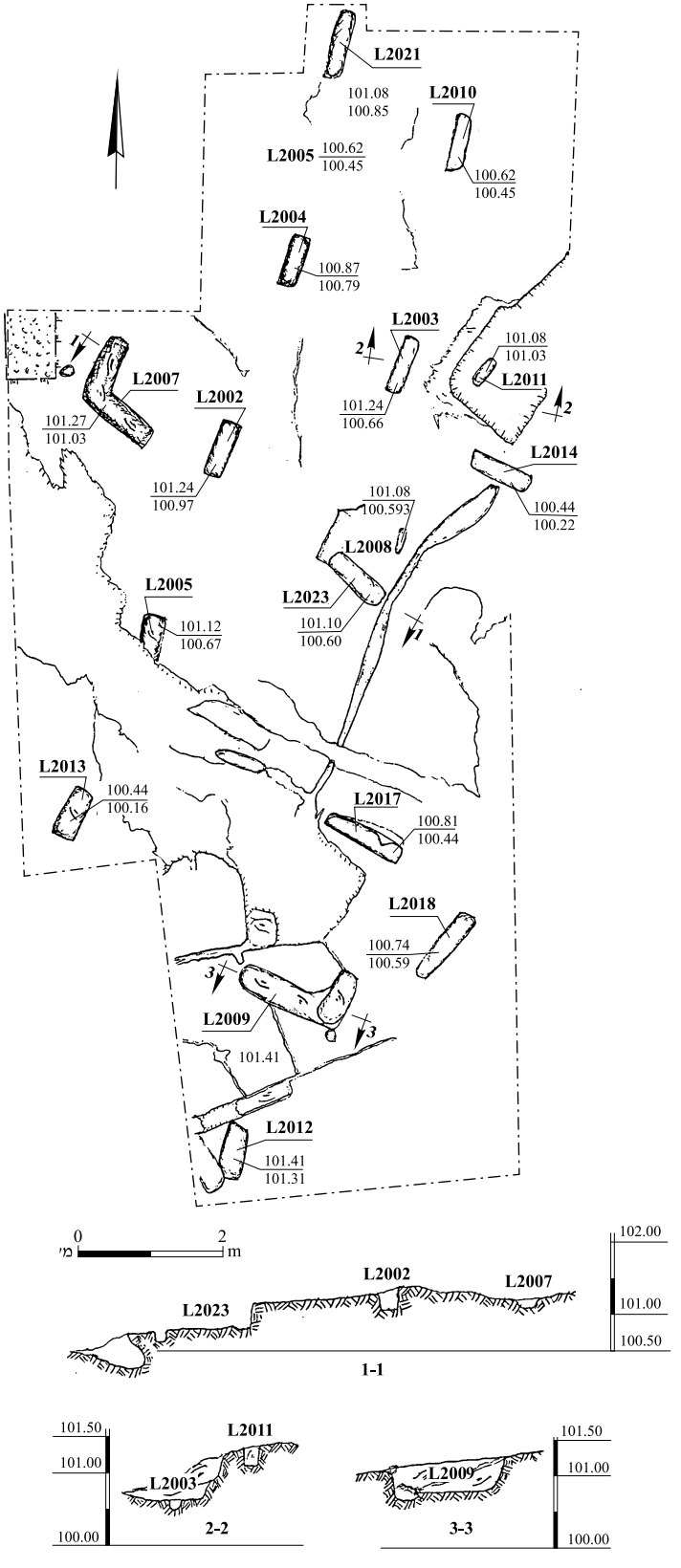

תכנית 20. שטח F20, תכנית וחתכים.

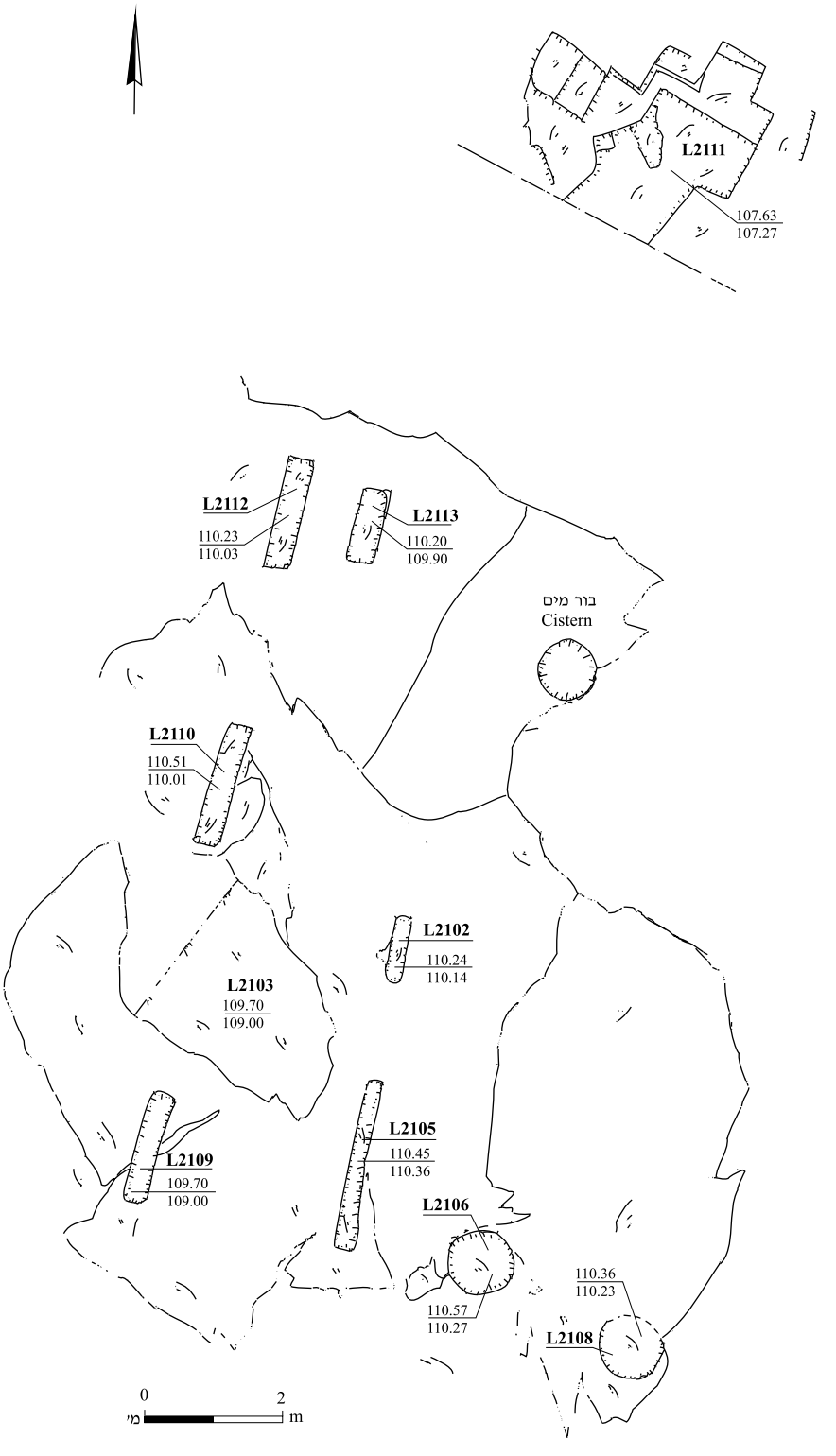

תכנית 21. שטח F21.

איור 19. שטח F11, מחצבה וספלולים, מבט לדרום.

איור 20. שטח E, מראה כללי לצפון.

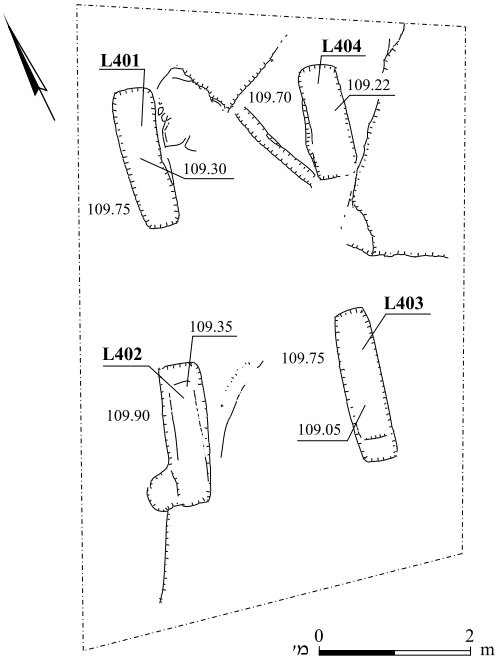

תכנית 22. שטח E.

מתקנים

שטח F3 (תכנית 14). התגלו בור חצוב גדול (L1012), שלושה משטחים מרובעים חצובים בסלע (L1011) ובור בנוי מרובע (L1003). לבור 1012 (2.3 × 2.3 מ׳, 2 מ׳ עומק) פינות מעוגלות; חלקה העליון של הדופן הצפונית בנוי. על חלקן התחתון של דופנות הבור נמצאו סימני שרפה. ממערב לבור נמצאו שלושה משטחים מרובעים, חצובים בכמה מפלסים ובגדלים שונים. מהמשטח הצפוני (L1011) יש חיבור דרך נקב קטן לבור 1012. מדרום לבור 1012 נחשף בור מרובע (L1003; 0.52 × 0.60 מ׳) שחלקו בנוי ועיקרו חצוב, ולו רצפת פסיפס. דופנותיו מטויחות בטיח ורדרד המושתת על טיט מעורב בחרסים מצולעים. לפי רצפת הפסיפס ושרידי הטיח בבור הבנוי, ברור שהבור שימש לאיגום, ואולי אף להפקת נוזלים, אך טיבם של אלה אינו נהיר; שלב זה תואר לפי סוג הטיח לתקופה הביזנטית; בשלב מאוחר נעשה ניסיון להשתמש בבור הגדול (L1012) ככבשן סיד, שכן חלקו התחתון היה מלא בחלקו באבני גיר שרופות, אולם לפי השרידים בבור ובסביבתו נראה שניסיון זה לא צלח (שרידי כבשן סיד נוסף, שחלקו חצוב וחלקו בנוי, נחשפו בשטח F8 (לשחזור כבשן מהתקופה הממלוכית, ר׳ Hirschfeld 2000:83–85, Figs. 174–176). בשלב האחרון נבנה טבון (L1010) במרכז בור 1012, בעומק של 1 מ׳ מפתחו, מעל האבנים השרופות. לפי הממצא הקרמי (החרסים לא אוירו) מהטבון ניתן לתארך שלב זה לתקופה הממלוכית.

שטח F15. נחשף מתקן מרובע, חצוב בסלע (תכנית 23; L1050; 5.5 × 5.5 מ׳; 0.7–1.3 מ׳ עומק), שדופנותיו משופעות מעט כלפי קרקעיתו. אל המתקן ירדו באמצעות שלוש מדרגות חצובות בפינתו הצפונית־המערבית. בתחתית המתקן נחשפו שרידים של רצפת טיח (L1055), שבמרכזה גומה מלבנית (L1056), ששימשה כנראה בסיס לעמוד שתמך בתקרה או בור שיקוע. על דופנות הבור נחשפו שרידי טיח, שנראה כי נפגע משרפה

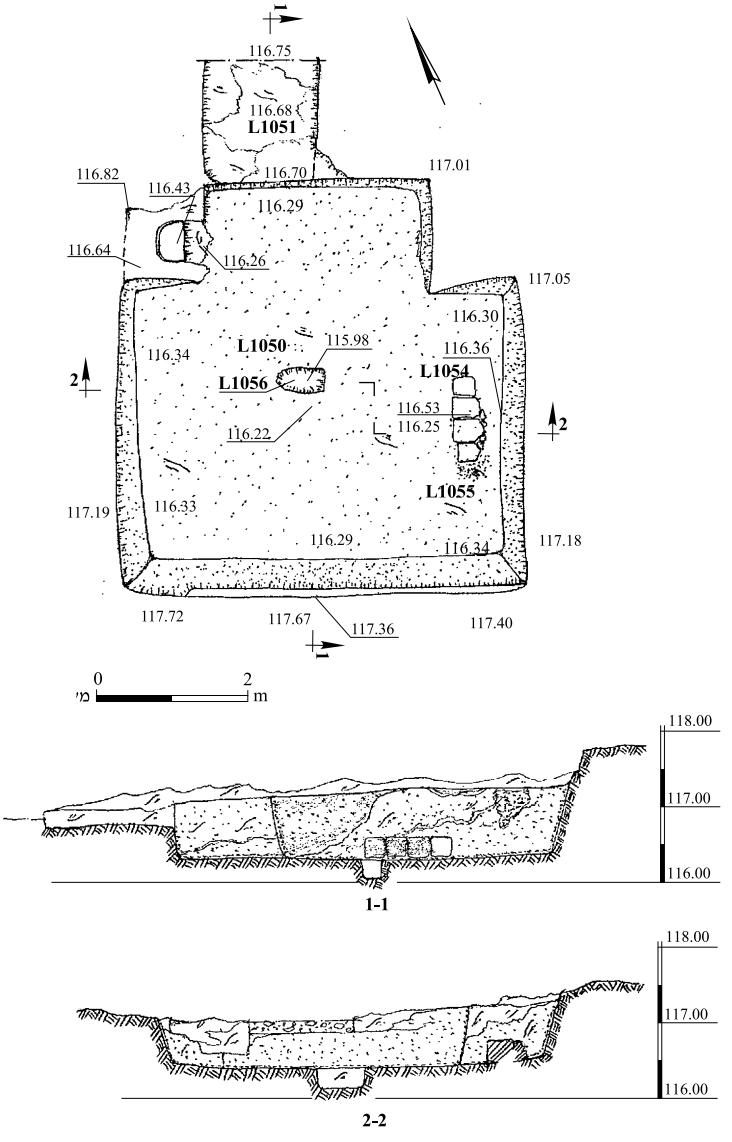

תכנית 23. שטח F15, תכנית וחתכים.

מאוחרת וצבעו הפך לאדמדם. בתקופה העות׳מאנית נבנה בחלקו המזרחי של המתקן קיר דל (W1054) בגובה נדבך אחד. לפי צורת המתקן, ממדיו והטיח שעל דופנותיו הוא שימש, לפחות בשלב הראשון (התקופה הממלוכית?), מרתף לאחסון נוזלים או ממגורה. בשלב השני, כנראה בתקופה העות׳מאנית (לפי מעט הממצא הקרמי שהתגלה בהצטברות מעל הרצפה), הוא שימש כבשן סיד או בתהליך אחר הקשור בשרפה.

שטח F23. בחלק התחתון של המדרון הצפוני נחשפה גת מהתקופה הביזנטית (תכנית 24). זוהי גת מטיפוס ׳גת משוכללת׳ (על פי פרנקל תשמ״ד: ג׳–י׳), הכוללת משטח דריכה מרובע (L2313; 3.0 × 3.5 מ׳) שלו רצפת פסיפס לבנה. במרכז המשטח נחשף בסיס אבן עגול של מכבש בורג (L2316; 0.8 מ׳ קוטר), שבמרכזו

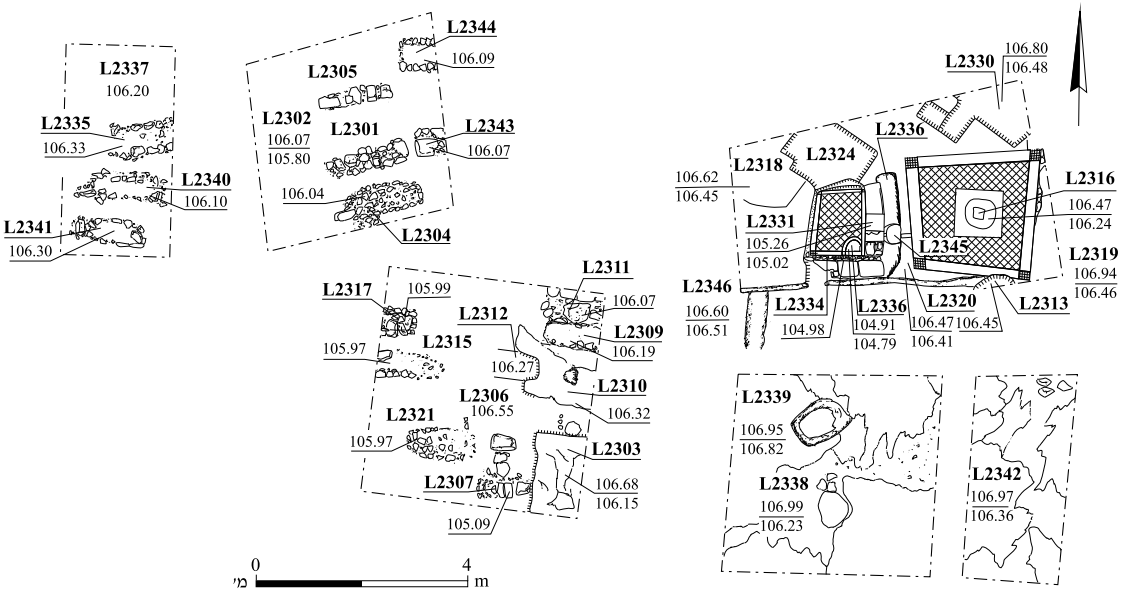

תכנית 24. שטח F23.

חור קיבוע מרובע (0.3 × 0.3 מ׳). החלק התחתון של הדופן המערבית של המשטח היה סלע שעל קטע קטן ממנו השתמר טיח. המשטח השתפע מערבה, לעבר בור סינון עגול מרוצף בפסיפס לבן (L2345; 0.5 מ׳ קוטר). תעלה מדופנת בחרסים (L2320; רוחב 0.1 מ׳) חיברה בין המשטח לבור הסינון. ממערב לבור הסינון נחשף בור איגום (L2334; 2 × 2 מ׳, עומק 1.5 מ׳), שרצפתו עשויה אבני פסיפס לבנות, גסות. בפינה הדרומית־המזרחית של הבור נתגלתה גומת שיקוע עגולה, מטויחת ומרוצפת בפסיפס לבן (L2336; 0.4 מ׳ קוטר, 0.2 מ׳ עומק). החיבור בין בור הסינון לבור האיגום לא השתמר. על דופנות בור האיגום והקיר התוחם את משטח הדריכה ממערב השתמרו קטעי טיט וטיח הידראולי העשוי משלוש שכבות: השכבה התחתונה עשויה אבנים קטנות מלוכדות בטיט בהיר, שכבת הביניים עשויה שברי חרסים וטיט, והשלישית היא טיח לבן מוחלק. סביב הגת נתגלו שלוש מחצבות שקווי המתאר החיצוניים שלהן מתייחסים לגת, ולכן ניתן לתארכן לתקופה הביזנטית או לאחריה.

קברים

שטח F16. במרכז המדרון הצפוני־המערבי של הגבעה התגלתה מערת קבורה שרק החצר שלה נחפרה (תכנית 17; L1613). החצר חצובה בסלע (2.5 × 2.9 מ׳), והירידה אליה הייתה באמצעות מדרגות שחלקן נחשף בפינה הצפונית־המזרחית. בדופן הדרומית של החצר נתגלה הפתח של מערת הקבורה, שנחתם באמצעות אבן גולל (1 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ עובי; איור 21). מערת קבורה נוספת מטיפוס מערת כוכים, נחשפה במהלך עבודות הפיתוח כ־15 מ׳ מזרחה. המערה נתגלתה לאחר שתקרתה קרסה ונחשף חדר קבורה ובו 6–9 כוכים, אך היא לא נחפרה. ראוי להזכיר שעולמי סקר שמונה מערות מטיפוס זה (עולמי, סנדר ואורן תשס״ה: אתר 58), הנפוץ בכל רחבי הארץ, למעט בדרום מישור החוף והנגב, מהתקופה הרומית המאוחרת עד סוף התקופה הביזנטית (אבני תשנ״ז:259–261).

שטח F23. על ראש הגבעה נחשפו כ־15 קברי שוחה מוסלמיים (תכנית 24) ועוד 10 קברים אותרו על פני השטח ולא נחפרו. הקברים (0.5–0.9 × 2.0–2.2 מ׳) בנויים ממסגרת של אבני גוויל קטנות וכיוונם מזרח–

איור 21. שטח F16, חצר הקבר ואבן הגולל.

מערב. על אבני המסגרת הונחו אבני גוויל גדולות לכיסוי (ר׳ למשל, קבר L2305) ועליהן ערמו אבני גוויל קטנות (ר׳ למשל, קבר L2304). בחלק מהקברים השתמשו בחציבות קדומות. הקברים הם חלק מבית הקברות של היישוב אג׳זם מהתקופה העות׳מאנית, ששימש את תושבי הכפר עד תחילת המאה הכ׳, אך הוא אינו מצוין במפה הבריטית של הכפר משנת 1946.

בורות מים

חמישה בורות מים פעמוניים חצובים בסלע שלהם פתחים עגולים או מרובעים נמצאו על הגבעה. בשטח F2 נמצאה מערכת הכוללת שני בורות מים המחוברים ביניהם (תכנית 14): בור 1020, שלו פתח רבוע (0.8 × 0.9 מ׳), נסתם באבן גזית גדולה (0.5 × 0.7 מ׳), ובור 1019, שלו פתח מעוגל (קוטר 0.9 מ׳). אל בור 1019 הובילה תעלת מים מטויחת (רוחב 0.2 מ׳), שחלקה המרכזי כוסה באבנים מרובעות ומסותתות. תעלה נוספת הובילה מאגן מטויח (אולי תחתיתו של מרזב) אל בור 1020. מדרום לבורות נחשפו אגן עגול ומטויח ושרידי תעלה מטויחת נוספת. לפי הממצא וצבעו הלבן של הטיח, נראה שמערכת זו היא מהתקופה העות׳מאנית או מימי המנדט הבריטי.

מערות טבעיות

בשטחים F18 ו־F22 בראש הגבעה נתגלו שתי מערות טבעיות בסלע הקרטון. המערות נחפרו לאחר שתקרתן הוסרה, ונפתחו בהן ארבעה ריבועים (1 × 1 מ׳) שנחפרו עד הסלע.

שטח F18 (תכנית 13; L1828; 2.5–7.0 × 7.0 מ׳). המערה התגלתה מתחת לחלק המערבי של המחצבה, ונחפר בה רק החלק הצפוני; בחלקה הדרומי (L1815) רצפת הסלע הייתה חשופה.

שטח F22 (תכנית 25; L2203; 4 × 5 מ׳). המערה נמצאה מדרום למחצבה, וגם בה נחפר רק חלקה הצפוני.

במילויים בשתי המערות נתגלו מספר להבים ולהבונים, דוגמת אלו שנתגלו בספלולים (ר׳ לעיל, וכן Marder, this volume), אך לא נחשפו מפלסי חיים.

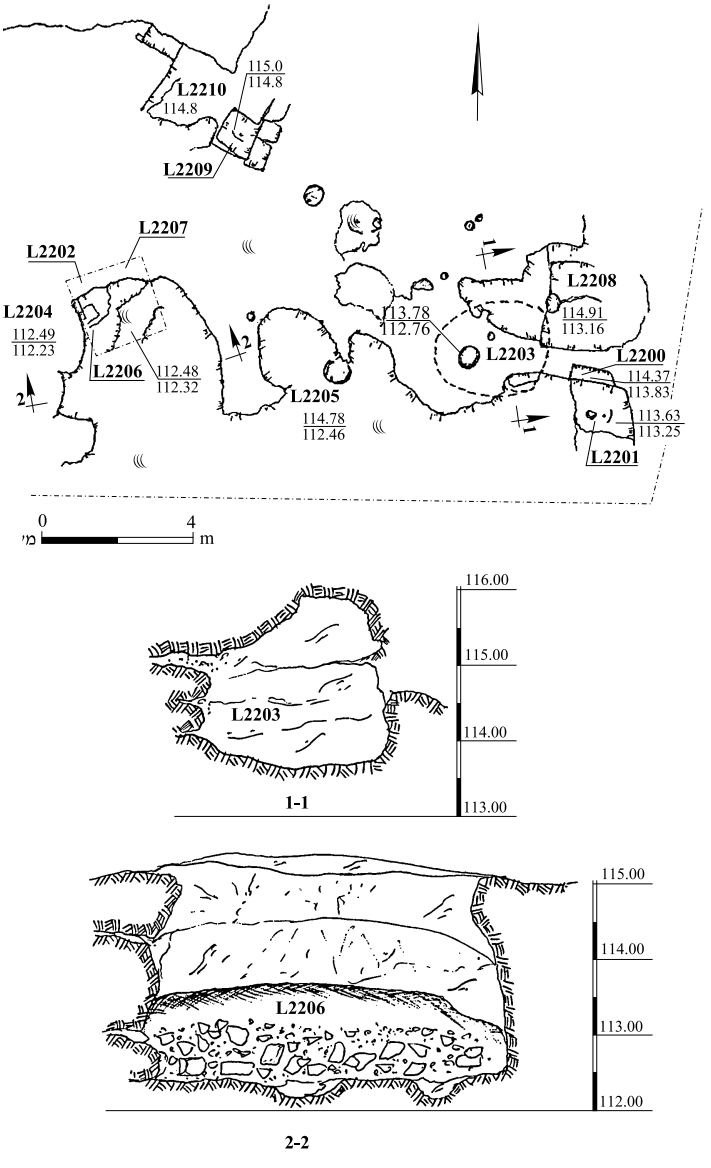

תכנית 25. שטח F22, תכנית וחתכים.

סיכום

תוצאות החפירות מראות שהאתר שנחשף במושב כרם מהר״ל הוא רב־תקופתי, בהתאמה למסקנותיו של המפקח מח׳ולי כבר בשנות ה־40 של המאה הכ׳.[10] ראוי לציין, שעל פי השרידים האדריכליים והממצא הקטן האתר נושב כמעט ברציפות מהתקופה הביזנטית עד העת החדשה. יש לציין שלאורך התקופות הייתה

[10] בסיכום שלהלן יילקחו בחשבון גם תוצאות החפירות שנערכו באתר בשנים 2002–2008 (מסארווה וסעיד 2008; מסארווה 2008; 2010; 2011; אורן 2009; 2010; אושרי 2009; שדמן 2009).

נוכחות כלשהי מצפון (אושרי 2009) וגם ממזרח וממערב לתחום החפירות, למרות שהמדרון בשני החלקים האחרונים תלול יותר, ולכן פחות נוח לבנייה. ניתן, אפוא, להניח שזהו אחד האתרים הכפריים החשובים בכרמל הנמוך, ואולי בכרמל כולו בתקופות הללו.

על פי הממצאים ניתן להבחין כי בתקופות הפרהיסטוריות והפרוטו־היסטוריות — הכבארית הגיאומטרית והכלקוליתית — השתרע האתר בעיקר על הגבעה הדרומית, אף כי ספלולים שצורתם דומה לאלו שנחשפו בגבעה הדרומית נתגלו גם בחלק הדרומי של הגבעה הצפונית. בתקופה הפרסית, ואולי גם בתחילת התקופה ההלניסטית, התפרס היישוב על פני רובו של המפנה המזרחי של הגבעה הצפונית. היישוב מהתקופה הרומית נחשף באותו אזור, אך נראה שהיה דל יותר וייתכן שעיקרו היה במרכז האתר (שטחים H–B). בתקופות אלה השתרע בית הקברות של היישוב על הגבעה הדרומית, וייתכן שגם על הגבעה שממזרח לאתר.

בתקופה הביזנטית הגיע היישוב לשיאו. הגבעה הצפונית הייתה מיושבת כולה, ולפי השרידים האדריכליים נראה כי בראש הגבעה עמד מבנה ציבור גדול. בגבעה הדרומית היה בתקופה זו אזור תעשייה, שכלל גתות לייצור יין (לרבות גת תעשייתית משוכללת), מחצבות ומתקנים נוספים שייעודם לא הוברר. בתקופה האסלאמית הקדומה הצטמצם היישוב באתר ושרידים ממנו נמצאו רק במדרון המזרחי, באזור שמצפון לשטח H.

התקופה הממלוכית עמדה בסימן פריחה מחודשת באתר, והוא השתרע על כל הגבעה הצפונית ובכמה נקודות על הגבעה הדרומית. איכות הבנייה בתקופה זו הייתה פחותה מזו של התקופה הביזנטית, מלבד המבנה הגדול שעמד בראש הגבעה.

בתקופה העות׳מאנית המאוחרת, וייתכן שאף בראשיתה, התפרס היישוב על שתי הגבעות שעליהן נבנו בתי מגורים. על פריחה יישובית זו אפשר ללמוד מכך שבית הקברות (שטח F23) שכן בלב היישוב, עדות להתרחבותו מעבר לגבולותיו הקודמים.

ליישוב באתר היה אופי כפרי, ונראה כי עיקר פרנסתם של התושבים לאורך התקופות הייתה מחקלאות, כפי שניתן לראות מהמתקנים החקלאיים שנחשפו. בית הבד מהתקופה העות׳מאנית שנחשף בשטח C מצביע על גידול זיתים וייצור שמן זית, כפי שמדווח במפקד האוכלוסין העות׳מאני (Hütteroth and Abdulfattah 1977:158). אגן הריסוק שנתגלה היה כנראה בשימוש משני, אולי מהתקופה הביזנטית (לטכניקה של הפקת שמן זית וסוג זה של מתקנים, ר׳ פרנקל תשמ״ד; Frankel, Avitsur and Ayalon 1994:31–35), ועל כן סביר כי ענף זה התקיים גם בתקופה זו. בחפירה נמצאו גת משוכללת (שטח F23) וייתכן שאף גת נוספת (שטח F3); שתי גתות נוספות, אחת מהן גת משוכללת נחשפו בחפירות מסארווה וסעיד (2008). מספר הגתות מצביע על כך שביישוב עסקו בגידול נרחב למדי של גפנים ובייצור יין. העיסוק בחקלאות נמשך גם במאה הט״ז ואילך (ר׳ **הקדמה**, לעיל). על סמך הממצא הקרמי והבדיקות הפטרוגרפיות,[11] נראה שהתרבות החומרית של תושבי האתר משקפת קשרים בעיקר עם סביבתם הקרובה.

לסיכום, לחפירות בכרם מהר״ל יש חשיבות בהיותן הראשונות בהיקף נרחב למדי באחד האתרים הרב־תקופתיים בכרמל, בעוד שבאתרים אחרים, כמו עספיא ודלית אל־כרמל, נערכו חפירות מעטות ובשטחים מצומצמים, ואף סביר להניח שהם נפגעו יותר במהלך השנים.

[11] הבדיקות נעשו על ידי ענת כהן־וינברגר (ר׳ גם Cytryn-Silverman, this volume).

נספח 1. רשימת לוקוסים לפי שטחי החפירה

מס׳ לוקוס[i]	ריבוע	שכבה	הערות
שטח A			
102	2		מילוי
103	1	III	מילוי מצידי W13
104	2	VI	רצפת אבן
106			מילוי מעל רצפה F106
F106	1	III	רצפה
108	1	VII	מילוי ובו הרבה חרסים
שטח B			
200	N-S		מילוי עליון
201	N		מילוי מעל שכבת שרפה L204
202	S		מילוי עליון
204	N	III	מפלס ושכבת שרפה מעליו
207	S	II	תעלת היסוד של W59
210	S	VI	מילוי מעל רצפת אבן F210
F210	S	VI	רצפת אבן
212	N	V	מילוי מצפון לקיר W54
213	W	IV	מילוי מעל מפלס חיים F213
F213	W	IV	מפלס חיים בהיר
214	N	VII	מילוי מעל רצפה F214
F214	N	VII	רצפת אבן
215	S	VI	מילוי מעל רצפת עפר מהודקת F215
F215	S	VI	רצפת עפר מהודקת
216	N	III	בור
217	S	VI	מילוי מתחת לרצפת אבן F210
218	N	VII	מילוי מתחת לרצפת אבן F214
219	N	III	טבון
220	W	III	מפלס ושכבת שרפה מעליו, מעל L213
221	S	II	רצפת טיח/גיר
222	S	II	רצפת טיח/גיר
שטח C			
400	2,1	I	שכבת שרפה אפורה
300	1		מילוי עליון
301	1	III	מילוי
302	4		מילוי
303	2		מילוי
F304	1	II	רצפה הניגשת לאגן הריסוק
305	3	II	מפלס בהיר
306	1		מילוי
307	1		מילוי
308	4	II	מפלס בהיר
309	1	VII	שכבת שרפה מעל רצפה F313
310	4	II	מפלס בהיר
311	1	VII	ריכוז חרסים מעל רצפה F313
312	1		מילוי
F313	1	VII	רצפה
314	3	X	מילוי מעל מפלס חיים F314
F314	3	X	מפלס חיים בהיר מעפר מהודק
315	2	II	פירוק תשתית רצפה 339
317	2		מילוי
F318	4	X	מפלס חיים בהיר מעפר מהודק
319	2	X	מילוי מעל מפלס חיים
320	1	X	מילוי מעל מפלס חיים F320
F320	1	X	מפלס חיים בהיר מעפר מהודק
F321	2	II	רצפת עפר בהיר
322	1	X	מתקן/משטח סגלגל מאבנים קטנות
F323	2	X	מפלס חיים בהיר מעפר מהודק
325	3		מילוי מעל הסלע
326	1	XI	מילוי מעל רצפה עפר בהירה F326
F326	1	XI	רצפת עפר בהירה
328	2	X	מילוי מתחת מפלס חיים
331	1		מילוי
F332	1	X	רצפת טיח
F333	1	VIII	רצפת עפר מהודק
334	1		מילוי
335	1		מילוי
336	1	X	מילוי מעל מפלס חיים F336

[i] בעת הכנת המאמר לפרסום הופרדו מספרי הלוקוס של הרצפות, שקיבלו את הקידומת F, ממספרי הלוקוס של המילוי שמעליהן, שנשארו עם האות L.

נספח 1. (המשך)

מס׳ לוקוס[i]	ריבוע	שכבה	הערות
F336	1	X	מפלס חיים בהיר מעפר מהודק
337	1	X	מילוי מעל מפלס חיים F337
F337	1	X	מפלס חיים בהיר מעפר מהודק
338	1		מילוי מתחת לרצפה
F339	2	II	רצפת טיח
שטח D			
150	1	VII	מפלס אבנים
151	1		מילוי עליון
152	1	III	מילוי עם רבדים שרופים
155	1	VII	מפלס אבנים
157	1	VII	מפלס שרפה
158	1	VII	מילוי מדרום לקיר W154
162	2	VIII	מילוי בין קירות W159 ל-W160
שטח G			
F500	כללי	II	רצפת טיח לבנה
F501	E	II	רצפת טיח לבנה
502	W	III	שכבות אפר סביב טבון
F503	E	II	רצפת טיח לבנה
504	E	III	שכבות אפר סביב טבון
F505a, b	E	II	רצפות טיח לבנות
506	W	III	מילוי פריך בהיר
507	E	III	טבון
508	E	III	מילוי פריך בהיר
F509	E	VII	רצפת גיר כתוש
F510	W	VII	רצפת גיר כתוש
F511	E	VII	רצפת גיר כתוש
512	E	III-VII	בור מים
514	E	VII	מילוי מתחת לרצפה
515	E	VII	מילוי מתחת לרצפה
516	E	VII	תשתית רצפה F510
517	W		חציבה
518	W		חציבה
523	W	III	טבון
524	W	I	בור מדופן באבנים
שטח H			
458	N	II	תעלת יסוד של קירות W456 ו־W457, או מחצבה

מס׳ לוקוס[i]	ריבוע	שכבה	הערות
459	S		מילוי
460	N	III	ריכוז אבני גוויל
461	N	VI	מילוי מעל מפלס חיים L468
462	N	IX	מילוי מעל רצפה F467
463	N	IX	מילוי מעל רצפה F467
467	N	IX	פירוק רצפה F467
F467	N	IX	רצפת עפר מהודק
468	S	VI	מפלס חיים
F469	N-S	II	רצפת גיר
F470	N	III	רצפת גיר
F471	S	III	רצפת גיר
F472	S	II	רצפת אבן
שטח I			
251	E	V	טבון
254	E	III	מפלס החותם את תעלת שוד L266
256	E	V	שכבת שרפה ממזרח לטבון L251
257	W		תעלת שוד של W280
258	E	VI	שכבת שרפה
F259	W	VII	רצפת גיר בהירה
F261	W	VI	רצפת גיר כתוש
265	W	X	מפלס חיים בהיר
266	E	III	תעלת שוד של W277
268	E	V	מילוי מתחת לטבון L251
F270	E	V	רצפה בהירה שמעליה נבנה טבון L251
271	E	VII	מפלס שניגש אל טבון L251
F272	E	VII	רצפת גיר מהודק
274	E		תעלת שוד של W282
F275	E	X	רצפה מעפר מהודק ואבנים קטנות
שטח K			
F601	N	II	רצפת טיח
606	S	II	מילוי מעל רצפת טיח F606
F606	S	II	רצפת טיח
613	N	בשימוש עד שכבה VII	מחצבה

נספח 1. (המשך)

מס׳ לוקוס[i]	ריבוע	שכבה	הערות
614	S	בשימוש עד שכבה VII	ספלול סגלגל
615	S	בשימוש עד שכבה VII	ספלול סגלגל
F616	N	IV	רצפת גיר כתוש
F618	N	III	רצפת טיח לבנה
F619	N	III	רצפת טיח לבנה
620	N	בשימוש עד שכבה VII	מחצבה קטנה
F625	S	IV	רצפת גיר כתוש
629	S	בשימוש עד שכבה VII	ספלול עגול
630	N-S	III	מילוי מתחת לרצפות
631	S	בשימוש עד שכבה VII	ספלול סגלגל
635	N	בשימוש עד שכבה VII	תעלה חצובה
636	S	בשימוש עד שכבה VII	משטח חצוב
636a	S	בשימוש עד שכבה VII	חציבה מלבנית
F638	S	III	רצפת אבן
639	S	בשימוש עד שכבה VII	משטח חצוב
643	N	בשימוש עד שכבה VII	חציבה מלבנית
644	S	בשימוש עד שכבה VII	מחצבה

מס׳ לוקוס[i]	ריבוע	שכבה	הערות
645	S	בשימוש עד שכבה VII	חציבה מלבנית
647	S	בשימוש עד שכבה VII	ספלול עגול
F649	N	IV	רצפת גיר כתוש
שטח L			
653	W	II	תעלה
656	E	II	בור מים
F657	W	III	רצפת אבן
663	E	II	תעלה
F664	W	III	רצפת אבן
F665	E	II	רצפת גיר כתוש מהודק
F669	E	III	רצפת גיר כתוש מהודק
674	W	VII	מילוי
F675	W	IV	רצפת טיח
F676	E	IV	רצפה מאבני גזית
F679	W-E	II	רצפת טיח
F681	E	IV	רצפה מאבני גזית
F683	W	IV	רצפת גיר כתוש מהודק
684	E	IV	תעלת ניקוז
שטח L2			
691	S	II	מפולת
F692	N	III	רצפת גיר כתוש
F697	N	III	רצפה מאבני גוויל
F699	N-S	VII	רצפה מאבני גוויל גדולות
שטח E			
401			חציבה מלבנית
402			חציבה מלבנית
403			חציבה מלבנית
404			חציבה מלבנית

הפניות

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳–ז׳ לסה״נ כדוגמה לבתי קברות עירוניים בארץ־ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים. ירושלים.

אורן א׳ 2009. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (8.1.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1004&mag_id=115 (תאריך גישה 4.9.2015).

אורן א׳ 2010. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (7.11.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1533&mag_id=117 (תאריך גישה 4.9.2015).

אושרי א׳ 2009. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (8.5.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1092&mag_id=115 (תאריך גישה 4.9.2015).

גרן ו׳ תשמ״ד. **תאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל, 5: שומרון** (ב) (תרגום ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

דר ש׳ תשס״ג. **רקית: אחוזתו של מרינוס בכרמל.** תל אביב.

דר ש׳ תשע״ב. **ישובים כפריים על הכרמל בעת העתיקה.** ירושלים.

מסארווה מ׳ 2008. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (24.8.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=869&mag_id=114 (תאריך גישה 4.9.2015).

מסארווה מ׳ 2010. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (15.12.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1600&mag_id=117 (תאריך גישה 4.9.2015).

מסארווה מ׳ 2011. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (24.7.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1747&mag_id=118 (תאריך גישה 4.9.2015).

מסארווה מ׳ וסעיד כ׳ 2008. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (8.1.2008) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=690&mag_id=114 (תאריך גישה 4.9.2015).

ניר ד׳ תשל״א. **גיאומורפולוגיה של ארץ־ישראל.** ירושלים.

ניר ד׳ תש״ם. התקופה הפרסית וההלניסטית. בתוך א׳ סופר וב׳ קיפניס, עורכים. **אטלס חיפה והכרמל.** חיפה. עמ׳ 18–19.

סעיד כ׳ 2006. כרם מהר״ל (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (15.11.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=439&mag_id=111 (דיראת גישה 27.6.2015).

סעיד כ׳ 2007. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (9.5.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=520&mag_id=112 (תאריך גישה 27.6.2015).

סעיד כ׳ 2008. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (24.12.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=989&mag_id=114 (תאריך גישה 27.6.2015).

ספראי ז׳ וששון א׳ תשס״א. **חציבה ומחצבות אבן בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.** אלקנה.

עולמי י׳, סנדר ש׳ ואורן א׳ תשס״ה. **מפת דור** (30) (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

פרנקל ר׳ תשמ״ד. **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא המשנה והתלמוד.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

קלונר ע׳ ועולמי י׳ תש״ם. התקופה הפרסית וההלניסטית; התקופה הרומית והביזנטית. בתוך א׳ וסופר ב׳ קיפניס, עורכים. **אטלס חיפה והכרמל.** חיפה. עמ׳ 37–38; 40–43.

שדמן ע׳ 2009. כרם מהר״ל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (8.7.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1160&mag_id=115 (תאריך גישה 4.9.2015).

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.

Cytryn-Silverman K. This volume. The Pottery of the Islamic Periods from Kerem Maharal.

Frankel R., Avitsur A. and Ayalon E. 1994. *History and Technology of Olive Oil in the The Holy Land*. Arlington, Va.–Tel Aviv.

Gendelman P. and Sa‘id K. This volume. Pottery of the Persian, Hellenistic, Roman and Byzantine Periods at Kerem Maharal.

Hirschfeld Y. 2000. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem.

Hütteroth W.-D. and Abdulfattah K. 1977. *Historical Geogrphy of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late16th Century* (Erlanger geographische Arbeiten, Sonderband 5). Erlangen.

Katsnelson N. This volume. The Glass Finds from the Kerem Maharal.

Khalidi W. 1992. *All That Remanis: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948.* Washington, D.C.

Kool R. This volume. The Coins from Kerem Maharal.

Marder O. This volume. The Flint Assemblage from Kerem Maharal.

REMAINS FROM THE PREHISTORIC TO THE LATE OTTOMAN PERIODS AT KEREM MAHARAL

UZI 'AD AND KAREEM SA'ID

(PP. 69*–119*)

In 2002–2005, salvage excavations were conducted at the site located in the central and southern parts of Moshav Kerem Maharal, on the southwestern slopes of the Carmel range (Fig. 1). From the Arab village Ijzim on the summit of the northern hill survived the remains of a two-story building (Sheikh's house), which according to its style was built in the Ottoman period (probably the seventeenth century CE); it still incorporates some ancient architectural elements (Figs. 2–4).

On the northern hill, two squares were excavated in each lot designated for construction (Areas A–E, H, I, K, L; Fig. 5; Table 1); in some areas the excavation reached the bedrock at a depth of 3.5 m below surface, cutting eight occupation layers. About 10% of the summit of the northern hill (15–20 dunams) was excavated. The excavations on the southern hill were conducted only in the lots and on the road connecting them (c. 35 dunams; Areas F1–23; Fig. 5), only where archaeological remains were detected in preliminary test trenches dug mechanically. In most of the area of the southern hill, bedrock was reached close to the surface (up to a depth of 0.5 m).

The excavations revealed agricultural installations, quarries, rock-cuttings, cisterns, tombs, including a burial cave, and cup marks from 12 occupation layers (ten periods; Figs. 6–21; Plans 1–25; Appendix 1): Stratum XII, the Geometric Kebaran period (fourteenth–thirteenth millennia BP; see Marder, this volume); Strata XI–X, the Persian–early Hellenistic periods (sixth–fourth centuries BCE); Stratum IX, the Roman period (late first–early second century CE); Strata VIII–VII, the Byzantine period (fifth–seventh centuries CE); Stratum VI, the late Byzantine–beginning of the Early Islamic periods (seventh–eighth centuries CE); Stratum V, eleventh century CE; Stratum IV, twelfth–thirteenth centuries CE; Stratum III, the Mamluk period (late thirteenth–fifteenth centuries CE); Stratum II, the Ottoman and British Mandate periodS (until 1948); Stratum I, the modern era (after 1948). The pottery, glass and numismatic finds from these strata are discussed by Gendelman and Sai'd, this volume; Cytryn-Silverman, this volume; Katsnelson, this volume; and Kool, this volume. Additional periods are represented at the site by pottery alone: the Chalcolithic period, Late Bronze Age II and Iron Age II (tenth–seventh centuries BCE), the Hellenistic period (fourth–third centuries BCE; see Gendelman and Sa'id, this volume), and from the Early Islamic period (ninth–tenth centuries CE; see Cytryn-Silverman, this volume).

The results of the excavations attest that Moshav Kerem Maharal is a multi-period site, occupied almost continuously from the Byzantine period to the modern era. During periods, there was also some activity to the north, east and west of the excavated areas. The Kerem

Maharal site was an important rural site in Lower Carmel, and perhaps in the entire Carmel region during these periods.

From the findings it can be deduced that in prehistoric and protohistoric times—the Geometric Kebaran and the Chalcolithic period—the site was located mainly on the southern hill, although similar cup marks were also discovered in the southern part of the northern hill. During the Persian period, and perhaps also at the beginning of the Hellenistic period, the settlement extended over most of the eastern slope of the northern hill. The settlement from the Roman period was exposed in the same area, but it seems to have been limited, and it is possible that it was mostly licated in the center of the site (Areas B–H). During these periods, the settlement's cemetery was located on the southern hill, possibly also on the hill to the east of the site.

During the Byzantine period, the settlement reached its peak. The northern hill was densely inhabited and according to the architectural remains, it appears that at the top of the hill (Areas F and F2) stood a large public building. The southern hill served as an industrial area, which included winepresses (one of which was a complex winepress), quarries and other installations whose function was not clear. In the Early Islamic period, the settlement at the site diminished in size and its remains were found only on the eastern slope, north of Area H.

During the Mamluk period, the site flourished once again, and it extended over the entire northern hill and in several locations on the southern hill. The construction quality in this period was poorer than that of the Byzantine period, apart from the large structure that stood on the hill summit.

In the Late Ottoman period, and possibly even in its earlier stages, the settlement extended over both hills, where dwellings were built. The large extent of this settlement is further attested by the location of the cemetery (Area F23) in the middle of the settlement, indicating its expansion beyond its previous boundaries. The oil press in Area C attests to the cultivation of olives and the production of olive oil during the Ottoman period. The crushing basin was probably reused, perhaps from the Byzantine period; therefore, it is probable that this economic branch had also existed during this period.

The settlement at the site was rural in nature. It seems that throughout the periods the residents engaged in agriculture, as can be seen from the vast agricultural installations that were exposed. The large number of winepresses indicates the extensive cultivation of vines and wine production. The agricultural activities continued into the sixteenth century CE and later. Based on the ceramic finds and the petrographic analyses, it seems that the inhabitants of the site maintained close ties mainly with their immediate surroundings.

The excavations at Kerem Maharal were the first to reveal a large-scale multi-period site in the Carmel range, as opposed to other nearby sites, such as 'Usfiyya and Daliyat el-Karmel, where only a few excavations were conducted in limited areas, and the remains were poorly preserved.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. The inner courtyard of the mosque.
Fig. 3. The Sheikh's house, looking south.
Fig. 4. The entrance to the Sheikh's house.
Fig. 5. Location map of the excavation areas.
Plan 1. Area A.
Plan 2. Area B, plan and section.
Fig. 6. Area B, the arch and the floor in the foreground, looking southwest.
Plan 3. Area C, plan and sections.
Fig. 7. Area C, the walls in the northern square, looking southwest.
Fig. 8. Area C, W34 and a section of the crushing basin, looking east.
Fig. 9. Area D, the walls in the northern square, looking west.
Plan 4. Area D, plan and section.
Plan 5. Area G, plan and section.
Plan 6. Area H, plan and sections.
Plan 7. Area I, plan and sections.
Fig. 10. Area I, W275 and the square to its east, looking north.
Fig. 11. Area I, W275 and the square to its west, looking south.
Fig. 12. Area I, the tabun (L251), looking northeast.
Plan 8. Area K, plan and section.
Fig. 13. Area K, general view to the northwest.
Plan 9. Area L, plan and sections.
Plan 10. Area L2, plan and section.
Plan 11. Area F9.
Fig. 14. The Ottoman structure (F9), looking south.
Plan 12. Areas F10–11, F12.
Fig. 15. Stepped quarry.
Fig. 16. Area F17, oval cup marks, looking northwest.
Fig. 17. Area F16, rectangular cup mark, looking southeast.
Fig. 18. Area F11, V-shaped cup mark and corner of an Ottoman structure, looking east.
Plan 13. Area F18, plan and section.
Plan 14. Areas F2, F3, F4, plan and sections.
Plan 15. Areas F6, F7, F8.
Plan 16. Area F15.
Plan 17. Area F16.
Plan 18. Area F16.
Plan 19. Area F17.
Plan 20. Area F20, plan and sections.
Plan 21. Area F21.

Fig. 19. Area F11, quarry and cup marks, looking south.
Fig. 20. Area E, general view to the north.
Plan 22. Area E.
Plan 23. Area F15, plan and sections.
Plan 24. Area F23.
Fig. 21. Area F16, the courtyard of the tomb and the scroll stone.
Plan 25. Area F22, plan and sections.
Table 1. Distribution of Periods according to Strata and Areas.
Appendix 1. List of Loci, by Excavation Area.